

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras: tarp ekspertinės ir atstovaujamosios institucijos

Zigmas Vitkus

Klaipėdos universitetas, Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas
Institute of Baltic Region History and Archaeology, Klaipėda University
zigmas.vitkus@ku.lt

Santrauka. Straipsnyje analizuojama tarpžinybinės Lietuvos Respublikos institucijos – Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centro (LGGRTC) – įsteigimo aplinkybės, raida, vidinės problemos ir jų poveikis nacionalinei atminimo kultūrai, ypač Holokausto atminimui, lyginama su kitų šalių panašių institucijų praktika. Tyrimas atskleidžia, jog didžiausias įtampos LGGRTC (ir dėl LGGRTC) šaltinis buvo neaiški įstaigos tapatybė – bandymas būti tiek ekspertine, tiek ir atstovaujamaja institucija, o viena didžiausių LGGRTC silpnybių ir pažeidžiamumo kritikai priežasčių – koncentracija į sovietinio režimo nusikaltimų tyrimus ir aukų atminimą, Holokausto temos antraeiliškumas visose LGGRTC veiklos srityse bei konservatyvioji prieiga prie sudėtingų XX a. istorijos klausimų.

Reikšminiai žodžiai: atminimo politika, Lietuvos atminimo politika, Holokaustas Lietuvoje, atminties institucijos, totalitarizmo tyrimai, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras.

The Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania: Between an Expert Institution and a Representative Institution

Abstract. The article analyses the history of the interdepartmental institution of the Republic of Lithuania, the Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, focusing on its establishment, development, internal problems, and impact on the national culture of remembrance, particularly on memory of the Holocaust, while comparing it with similar institutions in other countries. The author of the article argues that the main source of tension within (and around) the Centre has stemmed from its ambiguous nature—the attempt to function both as an expert institution and a representative institution. The Centre’s primary focus on researching and commemorating the crimes and victims of the Soviet regime and the marginalization of the Holocaust theme in all activities, as well as its conservative approach to the complex issues of twentieth-century history are its key weaknesses and vulnerability to criticism.

Keywords: memory policy, Lithuania’s memory policy, the Holocaust in Lithuania, memory institutions, totalitarianism studies, LGGRTC.

Received: 15/01/2025. **Accepted:** 31/04/2025.

Copyright © 2025 Zigmas Vitkus. Published by the Martynas Mažvydas National Library of Lithuania.

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Licence (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Įvadas

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras (toliau – LGGRTC) jau daugiau kaip tris dešimtmečius (įkurtas 1993 m. Vilniuje) yra vienas matomiausių Lietuvos atminimo politikos lauko dalyvių. Šios institucijos sąranga, veikla, ekspertizės ir komunikacija ne kartą tapo viešųjų diskusijų objektu tiek Lietuvoje, tiek ir už jos ribų; ypač pastarąjį dešimtmetį ir ypač per pastaruosius ketverius metus.

Šios diskusijos sulaukė plačios viešos reakcijos 2021 m. sausį, kai 17 LGGRTC istorikų kreipėsi į Lietuvos Respublikos Seimą (toliau – Seimas), išreikšdami nerimą dėl naujos LGGRTC vadovybės veiksmų, kurie, jų nuomone, politizavo įstaigą, vertė istoriją propagandos instrumentu ir varžė tyrimų laisvę¹. Palaikydami šių LGGRTC darbuotojų poziciją, trijų šalies universitetų istorijos fakultetai ir Lietuvos istorijos institutas viešai paskelbė apie nutraukiamą bendradarbiavimą su LGGRTC, kreipėsi į Seimo pirmininę ir Seimo valdybą².

Netrukus trumpai tedirbęs LGGRTC direktorius Adas Jakubauskas buvo atleistas³ (prieš tai atsistatydino jo patarėjas, bene žinomiausias kontroversiškai vertinamo 1941 m. birželio 23 d. sukilimo prieš sovietus apologetas Vidmantas Valiušaitis⁴), o Seime įvairių frakcijų politikai inicijavo LGGRTC pertvarką ir naują LGGRTC įstatymo redakciją⁵. Šis įstatymas įsigaliojo 2024 m. spalio 1 d., o lapkričio 7 d. darbą pradėjo nauja LGGRTC taryba, vadovaujama istoriko Arūno Streikaus⁶.

Atsižvelgus į šį kontekstą straipsnyje keliamas klausimas, kodėl LGGRTC išgyvena nuolatinę nepasitikėjimo juo (ir nepasitikėjimo savimi) krizę. Jo veiklą kvestionavo taip pat žinomi Holokausto tyrėjai⁷, visuomenės gyvenimo apžvalgininkai⁸, aktyvūs Lietuvos žydų bendruomenės

¹ Plačiau žr. LGGRTC mokslininkai susirūpinę dėl padėties centre: kreipiasi į Seimą. *Diena.lt*, 2021 m. sausio 26 d. Prieiga per internetą: <https://diena.lt/naujienos/lietuva/salies-pulsas/lggrtc-mokslininkai-susirupine-del-padeties-centre-kreipiasi-i-seima-1009215> [žiūrėta 2025-10-28]. Taip pat žr. Klumbys, V. Kas vyksta Genocido centre? Darbuotojo nuomonė. *LRT.lt*, 2021 m. vasario 18 d. Prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/naujienos/nuomones/3/1347161/valdemaras-klumbys-kas-vyksta-genocido-centre-darbuotojo-nuomone> [žiūrėta 2025-10-28]; Jurkutė, M. Kaip yra politizuojamas LGGRTC? *LRT.lt*, 2021 m. vasario 4 d. Prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/naujienos/nuomones/3/1336953/mingaile-jurkute-kaip-yra-politizuojamas-lggrtc> [žiūrėta 2025-10-28].

² Plačiau žr. Skėrytė, J. Istorijos instituto ir trijų universitetų atstovai atsisakė bendradarbiauti su LGGRTC. *15min.lt*, 2021 m. vasario 1 d. Prieiga per internetą: <https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/lietuva/istorijos-instituto-ir-triju-universitetu-atstovai-atsako-bendradarbiauti-su-lggrtc-56-1449050> [žiūrėta 2025-10-28]; Istorikų bendruomenės atviras laiškas A. Jakubauskui: „Jūs diskredituojate istorikų darbą“. *15min.lt*, 2021 m. vasario 26 d. Prieiga per internetą: <https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/lietuva/istoriku-bendruomenes-atviras-laiskas-a-jakubauskui-jus-diskredituojate-istoriku-darba-56-1462228> [žiūrėta 2025-10-28].

³ Žr. Seimas atleido LGGRTC direktorių Adą Jakubauską. *LRT.lt*, 2021 m. balandžio 1 d. Prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/1378012/seimas-atleido-lggrtc-direktoriu-ada-jakubauska> [žiūrėta 2025-10-28].

⁴ Žr. Valiušaitis traukiasi iš Genocido centro: nemato galimybių dirbti toliau. *LRT.lt*, 2021 m. sausio 30 d. Prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/1333305/valiusaitis-traukiasi-is-genocido-centro-nemato-galimybiu-dirbti-toliau> [žiūrėta 2024-12-23].

⁵ Žr. Aiškinamasis raštas „Dėl Lietuvos Respublikos Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro įstatymo Nr. VIII-238 pakeitimo įstatymo“ 2022 m. gruodžio 13 d. Nr. XIVP-2343. *E-seimas.lrs.lt*. Prieiga per internetą: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/a62297d07ace11edbdcebd68a7a0df7e> [žiūrėta 2025-12-18]. Taip pat žr. Pankūnas, G. Seimo valdyba sudarė darbo grupę dėl Genocido tyrimų centro problemų. *LRT.lt*, 2021 m. vasario 10 d. Prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/1340743/seimo-valdyba-sudare-darbo-grupe-del-genocido-tyrimu-centro-problemu> [žiūrėta 2025-10-28]; Planuojama Genocido centro pertvarka: naujas pavadinimas ir ekspertų tarybos priežiūra. *15min.lt*, 2022 m. gruodžio 31 d. Prieiga per internetą: <https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/lietuva/planuojama-genocido-centro-pertvarka-naujas-pavadinimas-ir-ekspertu-tarybos-prieziura-56-1987934> [žiūrėta 2025-10-28].

⁶ Žr. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centro tarybai vadovaus prof. Arūnas Streikus. *LRS.lt*, 2024 m. lapkričio 7 d. Prieiga per internetą: https://www.lrs.lt/sip/portal.show?p_r=35403&p_k=1&p_t=289994&p_a=1648&p_kade_id=10 [žiūrėta 2025-10-28].

⁷ Žr., pavyzdžiui, istorikų prof. Sauliaus Sužiedėlio, dr. Christopho Dieckmanno, dr. Jürgeno Matthäuso, prof. Joachimo Tauberio, prof. dr. Antony'io Polonsky'io pasirašytą dokumentą: Nacių okupacinio režimo nusikaltimų ir Holokausto įvertinimo pakomisės pareiškimą dėl Jono Noreikos. *Tarptautinė komisija nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti*, 2019 m. balandžio 11 d. Prieiga per internetą: <https://www.komisija.lt/6318-2/> [žiūrėta 2025-10-28].

⁸ Žr. pavyzdžiui: Gritėnas, P. Vilniaus įvaizdį menkina žydus į mirtį siuntusio generolo atminimas. *15min.lt*, 2015 m. liepos 24 d. Prieiga per internetą: <https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/istorija/vilniaus-ivaizdi-menkina-zydus-i-mirti-siuntusio-generolo-atminimas-582-517553> [žiūrėta 2025-10-28]; Makaraitytė, I. Propagandiniu kūju per istorikus ir Holokausto aukas. *LRT.lt*, 2021 m. sausio 28 d. Prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/naujienos/nuomones/3/1330989/indre-makaraityte-propagandiniu-kuju-per-istorikus-ir-holokausto-aukas> [žiūrėta 2025-10-28].

nariai⁹ bei pati Lietuvos žydų (litvakų) organizacija¹⁰. Pokyčių LGGRTC poreikis (bent tarp akademikų ir LGGRTC istorikų) buvo juntamas seniai. Šis poreikis subrendo tiek dėl daugelį metų besitęsiančio menko (nors ir augančio) finansavimo, tiek dėl įsisenėjusių vidinių problemų (pavyzdžiui, komunikacijos tarp padalinių), tiek ir dėl pokyčių Lietuvos atminimo kultūroje, o būtent: atviro, kritiško požiūrio į sudėtingą XX a. vidurio Lietuvos istoriją stiprėjimo Lietuvos istoriografijoje ir jo sankirtų su konservatyviuoju požiūriu¹¹.

Tad straipsnyje – remiantis rekonstrukcine ir interpretacine prieigomis – siekiama išanalizuoti LGGRTC raidą, šios institucijos tapatybės dilemas, Holokausto tyrimų vietą institucijoje bei galimus iššūkius ateityje. Šiam tikslui pasiekti keliami šie tyrimo uždaviniai: 1) aptarti institucijos ištakas (pirmas straipsnio skyrius); 2) palyginti LGGRTC raidą su kitų kaimyninių šalių panašiomis institucijomis (antras skyrius); 3) išanalizuoti institucijos veiklą reguliavusio įstatymo kaitą ir svarbiausius bruožus (trečias skyrius); 4) įvertinti institucijos veiklą, susijusią su viešąja komunikacija ir istorinės atminties įprasminimu (ketvirtas–aštuntas skyriai); 5) atlikti kai kurių LGGRTC ekspertinių pažymų analizę (devintas skyrius).

Straipsnyje remiamasi lenkų istoriko Edwardo Olszewskio suformuluota keturių atminimo politikos modelių klasifikacija: a) totalitariniam būdingas siekis visuomenei primesti vieną praeities versiją; b) konservatyviajam būdinga herojų paieška ir jų panteono svarbos akcentavimas, kuriamas pozityvus tautos savivaizdis, vengiama dviprasmiškų interpretacijų, taip pat visko, kas galėtų parodyti tautą „blogoje“ šviesoje; c) liberaliajam būdingas teiginys, kad demokratinė valstybė turėtų išlikti neutrali dėl viešojo atminimo turinio ir sudaryti galimybę reprezentuoti įvairias atmintis; d) kritiškasis teigia, kad svarbiausias atminimo politikos uždavinys yra objektyviai vertinti praeitį, kelti nepatogius klausimus ir kvestionuoti herojų kultą¹². Visi šie modeliai vienaip ar kitaip pasireiškė visose pokomunistinėse Vidurio ir Rytų Europos valstybėse, taigi ir Lietuvoje¹³. Lietuvai išsivadavus iš sovietų, susidarė prielaidos plėtoti B, C ir D modeliams. Kritiškąjį modelį natūraliai stiprina Lietuvos integracija į euroatlantines struktūras: Europos Sąjungą ir NATO. Jis skatino kelti sudėtingus istorijos klausimus, tokius kaip antisemitizmo kilmė ir raiška, vietos gyventojų bendradarbiavimas su okupaciniais režimais, skatino supratingumą skirtingų atsiminimų bendruomenių perspektyvoms, net jei jos kirtosi su valstybėje dominuojančiu naratyvu.

Žvelgiant retrospektyviai per pastaruosius tris dešimtmečius LGGRTC veiklą formavo, įvaizdį kūrė bei ilgainiui katalizavo kritiką bent trys tendencijos: (1) konservatyviojo modelio dominavimas įstaigos veikloje; iš jo kylanti (2) tendencija palaikyti vienpusišką lietuvių kaip „aukų“ / „kovojančių aukų“ vaizdinį¹⁴ bei (3) sunkios pusiausvyros tarp komunizmo ir nacizmo nusikaltimų tyrimų ir aukų atminimo įamžinimo paieškos.

⁹ Žr., pavyzdžiui: Kanovičius, S. Apie tragiškas asmenybes ir stalo žudikus. *LRT.lt*, 2019 m. balandžio 4 d. Prieiga per internetą: https://www.lrt.lt/naujienos/nuomones/3/956430/sergejus-kanovicius-apie-tragiskas-asmenybes-ir-stalo-zudikus?srltid=Afm-BOoqfb9DNB5GKCYR1Zbp5Zp_Xjz2ebxgvTEpcxVP-kGbZmGCzUUZ [žiūrėta 2025-12-18]; Vinokuras, A. Genocido centras – Nacionalinio susivienijimo ruporas? *LRT.lt*, 2023 m. rugpjūčio 22 d. Prieiga internete: <https://www.lrt.lt/naujienos/nuomones/3/2059769/arkadijus-vinokuras-genocido-centras-nacionalinio-susivienijimo-ruporas?srltid=AfmBOoqzHk299DU-fXRFhYMQljFR9pN7MV6r1g1JzsfPYS9TyZA-cS1PN> [žiūrėta 2025-12-15].

¹⁰ Lietuvos žydų bendruomenė reiškia susirūpinimą dėl V. Valiūšaičio paskyrimo užimti Vyresniojo generalinio LGGRTC direktoriaus patarėjo pareigas. *Lietuvos žydų bendruomenė*, 2020 m. rugpjūčio 21 d. Prieiga per internetą: <https://www.lzb.lt/2020/08/21/lietuvos-zydu-bendruomene-reiskia-susirupinima-del-v-valiusaicio-paskyrimo-uzimti-vyresniojo-generalinio-lggrtc-direktoriaus-patarejo-pareigas/> [žiūrėta 2025-12-18].

¹¹ Šie pokyčiai bene detaliosiausiai pristatyti straipsnių rinkinyje: *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje* / sudarė A. Nikžentaitis. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011. Taip pat žr. Nikžentaitis, A. *Valstybė ir atmintis: atminties kultūros ir jų reguliavimo būdai Lietuvoje, Vidurio ir Rytų Europoje*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2021.

¹² Plačiau žr. Olszewski, E. Pamięć społeczna i polityka historyczna w programach polskich partii politycznych. *Środkowoeuropejskie Studia Polityczne*, 2013, Nr. 2, p. 67–72, <https://doi.org/10.14746/ssp.2013.2.05>.

¹³ Plg. žr. Nikžentaitis, A. *Valstybė ir atmintis: atminties kultūros ir jų reguliavimo būdai Lietuvoje, Vidurio ir Rytų Europoje*.

¹⁴ Lenkų kaip „aukų“ ir „kovojančių aukų“ vaizdinius išskyrė A. Nikžentaitis. Žr. Nikžentaitis, A. *Valstybė ir atmintis: atminties kultūros ir jų reguliavimo būdai Lietuvoje, Vidurio ir Rytų Europoje*, p. 240.

Šias tendencijas galima įžvelgti analizuojant LGGRTC įstatymus ir jo redakcijas, leidybą, viešus atminimo renginius, edukacines programas, parodas, įamžinimo veiklą ir dalyvavimą viešose diskusijose apie kai kurių praeities politinių veikėjų veiklos vertinimą. Čia išvardintus ir tyrime naudotus šaltinius papildė viešos kai kurių LGGRTC darbuotojų refleksijos, kurių per pastaruosius metus publikuota nemažai¹⁵.

LGGRTC vaidmenį platesniame Vidurio ir Rytų Europos atminimo politikos ar kultūros kontekste yra nagrinėjusi Eva Clarita Pettai ir Vello Pettai, taip pat Violeta Davoliūtė. Pastaroji tyrėja rašė apie 2021 m. LGGRTC konfliktą ir jo priežastis¹⁶, Eva Clarita ir Vello Pettai skyrė dėmesio pereinamojo laikotarpio ir teisingumo atkūrimo Baltijos šalyse problematikai¹⁷. Šiame straipsnyje siekiama šį vaidmenį nuosekliai permąstyti, remiantis šiais bei iki šiol nenaudotais šaltiniais, ypač pastarųjų penkerių metų duomenimis.

Bendrai į šią instituciją žvelgiama ne kaip į „sausą“ juridinį asmenį, įstaigą, veikiančią pagal tipinius ar specialius įstatus ar nuostatus, bet ir kaip dalies visuomenės nuostatų ir įsitikinimų (vertybių) kristalizacijos vietą¹⁸, sykiu atsiminimo bendruomenių, politinių grupių ar pavienių veikėjų mediją. Viešos diskusijos apie LGGRTC dabartį ir ateitį nėra vien diskusijos apie įstaigos racionalizavimą, bet apie vertybes, kaip, pavyzdžiui, ir dėl Vyčio skulptūros (ne)buvo Lukiškių aikštėje. Būtina pabrėžti, kad indėlis, kurį LGGRTC ir jo gravitacijos lauke atsidūrę tyrėjai atliko atskleidami sovietų ir nacių nusikaltimus ir įamžindami jų aukų atminimą, yra – atsižvelgiant į menką šios institucijos finansavimą, ilgus metus palaikiusį joje savotišką „skurdo kultūrą“, – didelis ir nekvėstionuotinas.

Straipsnis laikytinas indėliu į viešaisiais asignavimais finansuojamų Lietuvos ekspertinių centrų veiklą¹⁹ ir Lietuvos aukštųjų mokyklų veiklos bei įtakos visuomenei²⁰ tyrimus.

1. LGGRTC ištakos

Lietuvai atgavus nepriklausomybę, iškilo poreikis surinkti, išanalizuoti ir susisteminti duomenis apie okupacinių režimų represuotus piliečius. Abiejų okupacijų metais Lietuvos visuomenė patyrė didžiulių nuostolių, o jų psichologinės traumos padariniai jaučiami ligi šiol²¹.

¹⁵ Antai apie LGGRTC, apie atotrūkį tarp LGGRTC valdančių bei mažos ir vis tirpstančios kritinės specialistų masės 2023 m., apie jo (ne)veiklą žr. Jurkutė, M. Laiškas redaktoriui. *Naujas Židinys-Aidai*, 2023, Nr. 6, p. 1–5, taip pat prieiga per internetą: <https://nzdinys.lt/mingaile-jurkute-laiskas-redaktoriui-nz-a-nr-6/> [žiūrėta 2025-10-28]. Paminėtinas ir Dariaus Indrišionio atviras laiškas Adui Jakubauskui. Žr. Indrišionis, D. Atviras laiškas Adui Jakubauskui. *LRT.lt*, 2021 m. kovo 26 d. Prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/naujienos/nuomones/3/1373669/darius-indrisionis-atviras-laiskas-adui-jakubauskui> [žiūrėta 2025-12-28].

¹⁶ Davoliūtė, V. Trials and Tribulations: The Lithuanian Genocide and Resistance Research Centre Reconsidered. *Cultures of History Forum*, 29 September, 2021. Prieiga per internetą: <https://www.cultures-of-history.uni-jena.de/debates/trials-and-tribulations-of-the-genocide-and-resistance-research-centre#fn-text1> [žiūrėta 2025-10-28].

¹⁷ Pettai, E.-C.; Pettai, V. *Transitional and Retrospective Justice in the Baltic States*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014, <https://doi.org/10.1017/CBO9781107278943>.

¹⁸ Apie (socialinę) instituciją ne tik kaip techninį įrankį, bet kaip vertybių „mazgą“ yra rašę sociologijos teoretikai Talcottas Parsonsas (*The Social System* / With a New Preface by B. S. Turner. London: Routledge, 1991.) ir Philipas Selznickas (*Leadership in Administration: A Sociological Interpretation*. Berkeley: University of California Press, 1984.). Taip pat žr. Broom, L.; Bonjean, Ch. M.; Broom, D. H. *Sociologija: esminiai tekstai ir pavyzdžiai*. Kaunas: Litera: Universitatis Vytai Magni, 1992, p. 168–169.

¹⁹ Žr. pavyzdžiui: Brazinskaitė, A.; Kėvišas, M. T. Ekspertinės švietimo institucijos Lietuvoje: Vyriausybės strateginės analizės centro (STRATA) indėlis formuojant nacionalinę švietimo politiką. *Aktualu rytoj / Relevant Tomorrow*, 2022, t. 1, Nr. 20, p. 8–33, <https://doi.org/10.51740/RT.1.20.1>.

²⁰ Žr., pavyzdžiui: Norkus, Z. Aplinkos veiksnių įtaka universiteto kamieninio padalinio strateginiam planavimui: pastabos atvejo studijai. *Acta Paedagogica Vilnensia*, 2011, t. 26, p. 96–106, <https://doi.org/10.15388/ActPaed.2011.26.2978>.

²¹ Plačiau žr. Gailienė, D. *Ką jie mums padarė: Lietuvos gyvenimas traumų psichologijos žvilgsniu*. Vilnius: Tyto alba, 2021. Nacių okupacijos metais buvo nužudyti beveik visi Lietuvos žydai (apie 200 tūkst. žmonių). Į gulagą 1941 m. ir 1944–1952 m. pateko apie 330 tūkst. Lietuvos piliečių (tremtinių – 149 tūkst., politinių kalinių – 180 tūkst.), iš kurių žymi dalis mirė arba žuvo (tremtinių – 28 proc., politinių kalinių – 10 proc.). Partizanų kovose žuvo apie 20 tūkst. kovotojų ir jų rėmėjų. Karui baigiantis iš Lietuvos į Vakarus pasitraukė 230 tūkst. žmonių (iš jų 150 tūkst. iš Klaipėdos krašto). 1945–1948 m. ir 1955–1958 m. į Lenkiją repatrijo 218 tūkst. lenkų. Žr. Anušauskas, A.; Banionis, J.; Bauža, Č. S.; Brandišauskas, V.; Bubnys, A.; Jakubčionis, A.; Jonušauskas, L.; Kuodytė, D.; Maslauskienė, N.; Stankeras, P.; Starkauskas, J.; Streikus, A.; Tininis, V.; Truska, L. *Lietuva, 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2007, p. 393–402.

Šią užduotį Lietuvoje ėmėsi įgyvendinti Lietuvos Sąjūdžio komisija stalinizmo nusikaltimams tirti, įkurta 1988 m. liepą – taigi praėjus mėnesiui po Sąjūdžio įsteigimo. Jos pirmininku paskirtas Sąjūdžio iniciatyvinės grupės narys kompozitorius prof. Julius Juzeliūnas. Komisija, vadovaujama vieno Sąjūdžio iniciatorių Mečio Laurinkaus (beje, ir pirmojo Valstybės saugumo departamento direktoriaus, 1990–1991 m.), ėmė platinti specialias anketas, rinkdama duomenis apie sovietų valdžios ištremtus, įkalintus ar nužudytus lietuvius²².

1991 m. Lietuvoje veiklą pradėjo dar viena okupacinių režimų nusikaltimų tyrimų institucija – Represijų Lietuvoje tyrimo centras, kurio vadove tapo taikus antisovietinio pasipriešinimo dalyvė ir būsimoji ilgametė LGGRTC generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė²³.

Trečias būsimojo LGGRTC šaltinis – laikinoji tyrimo komisija Sovietų Sąjungos KGB veiklai tirti, įkurta 1991 m., iškart po Rugsjūčio pučo Maskvoje²⁴. Jai vadovauti paskirtas buvęs politinis kalinys Balys Gajauskas. Dar po mėnesio darbą pradėjo darbo grupė SSRS veiklos dokumentacijai tvarkyti, kurios viena iš funkcijų buvo valstybės pareigūnų liustracija. Visas šias keturias institucijas galime laikyti būsimojo LGGRTC pirmtakėmis.

Atkreipus dėmesį į jų deklaruotą misiją, statutus ir viešąjį diskursą, išryškėja, kad pagrindinė jų užduotis buvo išimtinai susijusi su komunizmo nusikaltimų atskleidimu ir lietuvių martirologija. Tai, žinoma, visiškai suprantama, turint galvoje istorinį ir politinį kontekstą – visuomenė kovojo su SSRS dėl nepriklausomybės. Šiame kontekste nacistinis laikotarpis galėjo atrodyti labiau kaip „istorinis“. Šiaip ar taip, nacistinė Vokietija buvo praeityje, o KGB ir SSRS vis dar egzistavo.

Pažymėtina, kad Sąjūdžio laikotarpiu viešojoje erdvėje dėmesio sulaukė ne tik komunizmo aukos. Sąjūdis, nors ir vedamas lietuvių, nuo pat pradžių vienijo visas Lietuvoje gyvenusias tautas, o pati judėjimo vadovybė palaikė visų Lietuvos tautinių bendrijų atsikūrimą ir veiklą ir joje dalyvavo. Skaitydami Atgimimo spaudą, aptiktume nemažai informacijos ir apie Holokaustą, tačiau jos buvo akivaizdžiai mažiau, palyginti su informacija apie sovietų nusikaltimus, – tuo galima nesunkiai įsitikinti atsivertus bet kurią Sąjūdžio laikotarpio leidinį.

2. Žvilgsnis į panašias kaimynų institucijas

Panašios į LGGRTC institucijos tuo metu buvo įsteigtos ir Latvijoje bei Estijoje. 1992 m. liepą (visa apimtimi – nuo 1993 m. birželio) veiklą pradėjo Estijos valstybinė represijų politikos tyrimo komisija *Nacionalinė komisija okupacijų metu vykdytos represinės politikos tyrimui* (orig. *Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon*²⁵). Jai vadovauti paskirtas rašytojas, gulago kalinys Jaanas Krossas. Kiek vėliau Komisijos vadovu tapo kunigas, teologas, išeivių istorikas Vello Salo, vadovavęs šiai institucijai iki jos darbo pabaigos 2005 metais. Ši komisija sudarė abiejų (sovietinio ir nacistinio) režimų represuotų asmenų duomenų bazę, išleido 21 veikalą, kurie tapo laisvosios Estijos istoriografijos pagrindu.

Lygia greta 1998 m. totalitarinių režimų nusikaltimus Estijoje pradėjo tirti Estijos tarptautinė nusikaltimų žmoniškumui tyrimo komisija *Estijos tarptautinė komisija nusikaltimams prieš žmoniją tirti* (orig. *Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvaheline Komisjon*) arba Makso Jakobsonio komisija

²² Žr. Ir šviesa, ir tiesa. *Sąjūdžio žinios*, 1988 m. liepos 25 d. (Nr. 13), p. 3. Taip pat žr. LGGRTC istorija. *Genocid.lt*. Prieiga internete: <http://www.genocid.lt/lggrtcistorija.htm> [žiūrėta 2025-10-28].

²³ Lietuvos Respublikos Vyriausybės potvarkis 1991 m. balandžio 8 d. Nr. 203P „Dėl filosofijos, sociologijos ir teisės instituto Represijų tyrimo Lietuvoje centro įsteigimo“. *E-seimas.lrs.lt*. Prieiga per internetą: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.4557?positionInSearchResults=2&searchModelUUID=cc60247e-c5ab-4b80-893c-c4339a40ad67> [žiūrėta 2025-10-28].

²⁴ Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos nutarimas 1991 m. rugsjūčio 24 d. Nr. I-1698 „Dėl Sovietų Sąjungos KGB veiklos Lietuvoje ištyrimo“. *E-seimas.lrs.lt*. Prieiga per internetą: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.2807?jfwid=-1c2dter278%3B> [žiūrėta 2025-10-28].

²⁵ Žr. Lühiülevaade Okupatsioonide repressiivpoliitika uurimise riikliku komisjoni tööst. *Estonian World Review*, 6 May, 2005. Prieiga per internetą: <https://www.eesti.ca/luhiulevaade-okupatsioonide-repressiivpoliitika-uurimise-riikliku-komisjoni-orurk-i-toost/article9963> [žiūrėta 2025-10-28].

(orig. *Max Jakobsoni komisjon*²⁶). Estijos prezidento Lenarto Merio iniciatyva įsteigta komisija rėmėsi 1998 m. Tarptautinio baudžiamojo teismo Romos statute priimtais nusikaltimų žmoniškumui, karo nusikaltimų ir genocido apibrėžimais. Darbą ši komisija baigė 2008 m. pabaigoje, paskelbusi tris ataskaitas, apimančias 1940–1941 m., 1941–1944 m. ir 1944–1990 m. okupacijas²⁷. Įdomu tai, jog šioje komisijoje siekiant išvengti bet kokio interesų konflikto ir objektyvumo nebuvo etninių estų.

2008 m. šią komisiją pakeitė Toomaso Hendriko Ilveso iniciatyva įsteigtas Estijos atminties institutas (orig. *Eesti Mälu Instituut*). Kitaip nei LGGRTC, politikai šioje institucijoje neatlieka jokio vaidmens, telkiamasi tik į tyrimus ir aukų atminimo įamžinimą (viešąją istoriją), remiantis nusikaltimų žmoniškumui, karo nusikaltimų ir genocido bei žmogaus teisių pažeidimų totalitarinių režimų valdymo laikotarpiais sąvokomis²⁸.

Latvijos Respublikoje LGGRTC funkcijas atliko 1992 m. balandžio 16 d. įsteigtas Totalitarizmo pasekmių dokumentavimo centras (orig. *Totalitārisma seku dokumentēšanas centrs*), pavaldus Teisingumo ministerijai. 1995 m. šis centras tapo Latvijos Respublikos Konstitucijos apsaugos tarnybos (orig. *Satversmes aizsardzības birojs*) struktūriniu padaliniu. Jam patikėta tirti KGB veiklą, prižiūrėti ir tirti KGB dokumentų archyvą ir rengti medžiagą kitoms institucijoms²⁹, o Holokaustą ėmė tirti Žydų istorijos muziejus, Judaikos centras ir Latvijos universiteto Istorijos institutas.

Struktūros kompleksiskumu (be ne apimtimi) LGGRTC artimesnis išlieka Lenkijos Tautos atminties institutas (orig. *Institutu Pamięci Narodowej*, IPN), įsteigtas 1999 m. sausio 19 d. specialiu Lenkijos parlamento aktu. Jos pirmtakė *Vyriausioji nusikaltimų lenkų tautai tyrimo komisija* (orig. *Główna Komisja Ścigania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu*) ėmė veikti dar 1991 m., o šios institucijos šaknys siekia 1945-aisiais pradėjusią veikti panašią instituciją – iš jos paveldėti turtingi archyvai ir nacistinės okupacijos tyrimų bazė³⁰.

Siekiant palyginti LGGRTC ir IPN veiklą, tam būtų tikslinga skirti atskirą studiją; pateiksime čia kelias pradines įžvalgas.

1999 m. įsteigtas IPN nebuvo visiškai nauja institucija, ji (kaip minėta) išaugo iš nacistinio režimo nusikaltimų tyrimų, kurie prasidėjo pirmaisiais pokario metais, o LGGRTC buvo visiškai nauja institucija. IPN išaugo iš hitlerizmo tyrimų, LGGRTC pradžia – stalinizmo tyrimai. Ir IPN, ir LGGRTC kūrė titulinę tautų martirologijas, bet lenkų institucija nuo pradžių apėmė ir Lenkijos piliečius žydus. Ir IPN, ir LGGRTC veikė iliustracijos lauke, bet IPN Iliustracijos skyrius buvo (ir yra) integruotas į institucijos struktūrą. Abi institucijos dalyvauja dekomunizacijos procese, tačiau LGGRTC faktiškai atlieka ir su naciais bendradarbiavusių Lietuvos piliečių vertinimą. Abiejų institucijų veikloje vyravo konservatyvusis požiūris į praeitį (E. Olszewskio atminimo politikos modelių klasifikacijos požiūriu).

Daugiafunkcis IPN (turintis skyrius visuose Lenkijos regionuose), kaip ir LGGRTC, nuo pat pradžių buvo politizuota institucija – jo vadovą skyrė (ir tebeskiria) Seimas, o patariamąją tarybą sudaro Seimo, Senato ir Prezidentūros atstovai. Tačiau akivaizdžiai skyrėsi IPN ir LGGRTC vadovų politinis svoris, taigi ir požiūris į juos: IPN direktoriai faktiškai buvo (ir yra) politikai (jie turi politikų imunitetą), LGGRTC

²⁶ Max Jakobsoni komisjon. *Eesti Mälu Instituut / Estonian Institute of Historical Memory*. Prieiga per internetą: <https://mnemosyne.ee/max-jakobsoni-komisjon/> [žiūrėta 2025-10-28].

²⁷ Tais pačiais metais Lietuvoje Prezidento Valdo Adamkaus iniciatyva Lietuvoje buvo įsteigta Tarptautinė komisija nacių ir sovietų nusikaltimams tirti, o Latvijoje atitinkama Latvijos istorikų komisija. Jų veiklos rezultatų aptarimas: Pettai, E.-C. Negotiating History for Reconciliation: A Comparative Evaluation of the Baltic Presidential Commissions. *Europe-Asia Studies*, 2015, Vol. 67, No. 7, p. 1079–1101, <https://doi.org/10.1080/09668136.2015.1064862>.

²⁸ Eesti Mälu Instituut: History. *Eesti Mälu Instituut / Estonian Institute of Historical Memory*. Prieiga per internetą: <https://mnemosyne.ee/en/history/> [žiūrėta 2025-10-28].

²⁹ Totalitārisma seku dokumentēšanas centrs. *Satversmes aizsardzības birojs*. Prieiga per internetą: <https://www.sab.gov.lv/totalitarisma-seku-dokumentesanas-centrs/> [žiūrėta 2025-10-28].

³⁰ Žr. O IPN. *Institutu Pamięci Narodowej*. Prieiga per internetą: <https://ipn.gov.pl/pl/o-ipn/o-ipn/24154,O-IPN.html> [žiūrėta 2025-10-28]. Palyginimui: IPN dirba apie 2,5 tūkst. darbuotojų, o biudžetas yra arti 130 mln. eurų ir kasmet kyla, institutas turi daug padalinių ir skyrių, leidžia bene 10 periodinių leidinių, o LGGRTC dirba 137 darbuotojai, leidžia du periodinius mokslinius leidinius, įstaigos biudžetas per 4 mln. eurų.

direktoriai veikia labiau kaip įstaigos administratoriai. IPN raidą galima tiesiogiai sieti su jų „charizma“. Iš dalies tą patį būtų galima pasakyti ir apie LGGRTC vadovų (vadovių) svarbą (kasdienybėje yra sakoma „prie Kuodytės“, „prie Burauskaitės“), tačiau nė vienas (nė viena) iš LGGRTC vadovų (vadovių) nebuvo įtakinga politinė figūra, o veikiau „prašytojai“ – etatų ir pinigų³¹.

Tai, kad vienas iš IPN direktorių – istorikas Karolis Nawrockis autoritetą įgijo dirbdamas IPN ir 2025 m. tapo Lenkijos prezidentu, – daug pasakantis faktas.

3. LGGRTC įstatymai ir jo redakcijos

1992 m. balandį Seimas priėmė įstatymą „Dėl atsakomybės už Lietuvos gyventojų genocidą“, o tu pačių metų spalį nutarė įsteigti LGGRTC³². Charakteringa, kad Lietuvos Respublikos Vyriausybei buvo pavesta parengti šios institucijos nuostatus bendradarbiaujant (tik) su Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių ir laisvės kovų dalyvių organizacijomis, nepakviečiant, tarkim, panašiu metu įsteigtos Geto ir koncentracijos stovyklų kalinių sąjungos ar Lietuvos žydų bendruomenės atstovų³³.

Keltina prielaida, kad nuo pat pradžių į kuriamą instituciją žvelgta kaip į lietuvišką, atitinkamai ir Lietuvos žydai matė ją kaip „lietuvių“ instituciją „apie lietuvius“, patys telkdamiesi apie atkurtą Valstybinį žydų muziejų, kuris galbūt galėjo geriau išreikšti jų bendruomenės patirtį.

Kartu su LGGRTC buvo nutarta įsteigti ir Lietuvos gyventojų genocido aukų muziejų. Tarp jo steigėjų buvo ir Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių organizacijos, tačiau nebuvo atstovų tų, kurie nukentėjo nuo nacistinio režimo. Primintina, kad muziejų ketinta steigti buvusiam KGB kalėjime, kuriame anksčiau veikė ir gestapas bei SD³⁴, buvo įsikūrusi Ypatingojo būrio (sušaudžiusio beveik visus vilniečius žydus ir apie pusantro tūkstančio lenkų) būstinė.

Žvelgiant retrospektyviai, akivaizdu, kad nuo pat pradžių LGGRTC veikla buvo orientuota į sovietinio režimo vykdytų represijų ir teroro tyrimus. Teigtina, jog tai nebuvo sąmoninga pastanga nutylėti nepatogią Holokausto temą, bet veikiau bendrai visoms visuomenėms būdingos „gentinės“ sąmonės apraiška – koncentruotis į tai, kas, regis, labiau įsirežė į dominuojančios grupės atmintį ir kas truko ilgiau.

Teisybės dėlei reikia paminėti, kad pagal 1993 m. pradinį LGGRTC veiklos įstatymą³⁵ į jo tarybą buvo numatyta įtraukti ir „nukentėjusių nuo genocido tautinių mažumų visuomeninių organizacijų atstovų“, vis dėlto jų įtaka buvo menka (jei apskritai buvo).

1997 m. priimtas LGGRTC įstatymas galiojo 27 metus. Per šį laiką būta bene dešimt jo redakcijų³⁶. Visų jų čia aptarti nėra tikslinga, išskirsime tik kai kuriuos 1997 m. ir 2024 m. įstatymo redakcijų

³¹ LGGRTC nuo 1994 m. vadovavo penki generaliniai direktoriai: Vytautas Skuodis (1994–1997), Dalia Kuodytė (1997–2008), Teresė Birutė Burauskaitė (2008–2020), Adas Jakubauskas (2020–2021), Arūnas Bubnys (nuo 2021). Du iš jų priklausė taikaus antisovietinio pasipriešinimo judėjimui (V. Skuodis ir T. B. Burauskaitė). IPN taip pat vadovavo penki direktoriai: trys iš jų buvo susiję su „Solidarumo“ judėjimu, keturi buvo istorikai. LGGRTC: du istorikai. IPN direktoriaus instituto svarbą galima lengvai įvertinti, kad ir perskaičius išsamų straipsnį apie IPN „Vikipedijoje“. Jame galima rasti ir šios „atminties ministerijos“ vadovų biografijas ir nuotraukas (https://pl.wikipedia.org/wiki/Instytut_Pami%C4%99ci_Narodowej [žiūrėta 2025-10-28]). Apie LGGRTC „Vikipedijoje“ informacijos mažai, o ilgametę jos generalinę direktorę D. Kuodytę ir pirmąjį generalinį direktorių V. Skuodis net (kaip ir pirmas LGGRTC vadovas Juozas Starkauskas (1992–1994)) nepaminėti (https://lt.wikipedia.org/wiki/Lietuvos_gyventoj%C5%B3_genocido_ir_rezistencijos_tyrimo_centras [žiūrėta 2025-10-28]).

³² Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos nutarimas 1992 m. spalio 29 d. Nr. I-3021 „Dėl Valstybinio Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro įsteigimo“. *E-seimas.lrs.lt*. Prieiga per internetą: <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.668505060C68> [žiūrėta 2025-10-28].

³³ Žr. Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimas 1992 m. lapkričio 26 d. Nr. 904 „Dėl Valstybinio Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro“. *E-seimas.lrs.lt*. Prieiga per internetą: <https://e-seimas.lrs.lt/rs/legalact/TAD/TAIS.9769/> [žiūrėta 2025-10-28].

³⁴ Nacių partijos saugumo padalinys, Vokietijos nacių partijos ginkluotojo elitinio dalinio dalis.

³⁵ Lietuvos Respublikos Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centro įstatymas 1993 m. liepos 16 d. Nr. I-242. *E-seimas.lrs.lt*. Prieiga per internetą: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.5561> [žiūrėta 2025-10-28].

³⁶ Žr. Lietuvos Respublikos Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro įstatymas: suvestinių redakcijų sąrašas pagal datą. *E-seimas.lrs.lt*. Prieiga per internetą: <https://e-seimasx.lrs.lt/portal/legalActEditions/lt/TAD/TAIS.40706?faces-redirect=true> [žiūrėta 2025-10-28].

valdymo ir ideologinius aspektus. Per pastaruosius metus daugiausia diskusijų kėlė būtent LGGRTC valdymo aspektas.

Pagal 1997 m. įstatymą³⁷ LGGRTC vadovavo generalinis direktorius, kurį Lietuvos Respublikos Ministro Pirmininko teikimu skirdavo ir atleisdavo Seimas. Pagal šį teisės aktą direktoriaus vaidmuo buvo tikrai reikšmingas ir netgi lemiantis. Jam talkino institucijos padalinių vadovai ir jų pavaduotojai, sudarę patariamąją LGGRTC tarybą.

Pagal 2024 m. įstatymą³⁸ LGGRTC valdo generalinis direktorius ir LGGRTC taryba, kuri nuo šiol tampa *valdančiuoju* organu. Ji įpareigota tvirtinti LGGRTC mokslinių tyrimų kryptį, siūlyti direktoriui ilgalaikį strateginį veiklos planą, metinį veiklos planą, nustatyti metinius direktoriaus veiklos planus ir prižiūrėti jų įgyvendinimą.

Tarybą šiuo metu (2025 m.) sudaro daugiausia nariai „iš išorės“: vienas LGGRTC asmuo; vienas Lietuvos istorijos instituto atstovas; du Seimo atstovai (pozicijos ir opozicijos); vienas Lietuvos Respublikos Prezidento atstovas; vienas Lietuvos Respublikos Vyriausybės atstovas ir vienas Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių atstovas. Atkreiptinas dėmesys, kad į naująją tarybą (2024 m.), kaip ir 1997 m., nebuvo įtraukta Lietuvos žydų organizacijų atstovų.

Nestebina, kad toks pokytis sukėlė kai kurių politinių jėgų pasipriešinimą. 2020 m. susikūrusi nacionalpopulistinė partija „Nacionalinis susivienijimas“ ir tuometinis jos lyderis (nuo 2024 m. lapkričio 14 d. – Seimo narys) Vytautas Sinica įstatymo priėmimo išvakarėse organizavo protestą, kuriame didžiausia problema įvardinta būtent taryba: kritikuota jos sudėtis, direktoriaus galių apribojimas, baiminasi, kad bus sunaikintas LGGRTC savarankiškumas ir įstaiga politizuota³⁹.

Tačiau naująją įstatymo redakcija, jos rengėjų teigimu, kaip tik siekia demokratizuoti jo valdymą, palengvinti direktoriaus dalį, apsaugant jį nuo tiesioginės politinės įtakos, iš esmės padidinti institucijos aktyvumą ir efektyvumą. Kaip socialiniame tinkle *Facebook* rašė viena naujosios LGGRTC įstatymo redakcijos iniciatorių, Tėvynės Sąjungos-Lietuvos krikščionių demokratų partijos atstovė ir tuometinė Seimo Laisvės kovų ir valstybės istorinės atminties komisijos pirmininkė Paulė Kuzmickienė, „<...> nuogąstavimai dėl Centro užvaldymo yra niekuo nepagrįsti. Vienasmenį vadovą galima paveikti, tuo tarpu skirtingų institucijų atstovus – net vienuolika, tarp kurių ir politinių kalinių tremtinių sąjungos deleguotas narys – vargu.“⁴⁰

Jei keltume klausimą, kaip į institucijos valdymą įvedus politikus būtų galima išvengti jos politizavimo (atrodytų, neįmanoma), galima atsakyti, kad tai iš esmės priklauso nuo tarybos sudėties. Jei ji subalansuota, politizavimo grėsmė mažėja, ir atvirkščiai. Be to, įtaką institucijai gali daryti (ir darė) net ir tiesiogiai ją valdant nedalyvaujanti politinė jėga – nacionalpopulistinė partija „Nacionalinis susivienijimas“ ir net pavieniai reikšmingi aktyvistai.

Sakydami „nacionalpopulistinė“ partija, nevartojame šio žodžio neigiamai, o turime omenyje pastaraisiais metais Europos šalyse ir JAV sustiprėjusius politinius judėjimus, kurie akcentuoja tautos tapatybės klausimą, pasididžiavimo tauta bei tautos garbės klausimus, taip pat jaučia poreikį gintis nuo vadinamojo liberalaus, kosmopolitinio elito, kurio tikslas, anot jų išpažinėjų, tą tapatybę suardyti⁴¹.

³⁷ Lietuvos Respublikos Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centro įstatymas 1997 m. birželio 5 d. Nr. VIII-238. *E-seimas.lrs.lt*. Prieiga per internetą: <https://e-seimasx.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.40706/GvXbioRCvV?jfwid=-h25ot5pw4> [žiūrėta 2025-10-28].

³⁸ Lietuvos Respublikos Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centro įstatymo Nr. VIII-238 pakeitimo įstatymas 2024 m. liepos 18 d. Nr. XIV-2960. *E-seimas.lrs.lt*. Prieiga per internetą: <https://e-seimasx.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/3869e492450d11efb-121d2fe3a0eff27> [žiūrėta 2025-10-28].

³⁹ Plačiau žr. Venckūnas, V. Pusšimtis žmonių prie parlamento protestavo prieš Genocido centro reformą. *15min.lt*, 2024 m. liepos 18 d. Prieiga per internetą: <https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/lietuva/pussimtis-zmoniu-prie-parlamento-protestavo-pries-genocido-centro-reforma-56-2275860> [žiūrėta 2025-10-28].

⁴⁰ Kuzmickienė, P. Priimtas Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centro įstatymas. *Facebook*, 2024 m. liepos 19 d. Prieiga per internetą: <https://www.facebook.com/LPKTS/posts/apie-lggrtc-ai%C5%A1kiai-ir-konkre%C4%8Diai-a%C4%8Di%C5%AB-paul%C4%97-kuzmickien%C4%97-laikom-front%C4%85/866654935506523/> [žiūrėta 2025-12-18].

⁴¹ Plačiau apie tai žr. Eatwell, R.; Goodwin, M. *Nacionalpopulizmas: maištas prieš liberaliąją demokratiją* / iš anglų k. vertė V. Kačerauskienė. Vilnius: Vaga, 2020.

Naujoji LGGRTC taryba, sudaryta iš įvairių (tai svarbu) institucijų atstovų, tarp kurių beveik pusė yra istorikai, žengė tolyn nuo itin politizuoto valdymo, būdingo minėtam Lenkijos Tautos atminties institutui (IPN), kurį, beje, LGGRTC vadovybė su A. Jakubausku priešakyje idealizavo: dėl dosnaus finansavimo ir laikysenos „tvirtumo“, ginant „gerą tautos vardą“ nuo (ne)pagrįstų kaltinimų⁴².

Primintina: IPN direktoriaus kandidatūrą parenkanti kolegija yra sudaryta tik iš Lenkijos Seimo, Senato ir Prezidento parinktų kandidatų (devynių, seniau dvylikos), kurių dauguma pastarąjį dešimtmetį buvo artima tuo metu valdančiajai „Tvarkos ir teisingumo“ partijai⁴³, akcentavusiai lenkų tautos pasiekimus, „lenką kovotoją-didvyrį“, ir pagal konservatyvųjį / nacionalistinį atminties politikos modelį buvo linkusi nekalbėti apie kitoms tautoms padarytas skriaudas⁴⁴.

Žinoma, visišką LGGRTC depolitizaciją sunku įsivaizduoti (šiaip ar taip, institucija įsteigta Seimo ir yra jo prižiūrima), vis dėlto galima įsivaizduoti instituciją, veikiančią liberalios ir kritiškos atminimo politikos paradigmoje, nepriklausomai nuo to, kokia valdžia būtų išrinkta. Galimas ir priešingas scenarijus: LGGRTC tampa tautos „garbės“ saugotoju. Matant nacionalpopulistine tendencijas Europoje ir JAV, toks scenarijus šiandien atrodo netgi įtikinamesnis nei anksčiau.

Svarbus naujausiosios LGGRTC įstatymo redakcijos pokytis – preambulėje paminėtas Holokaustas, oficialiai sugrąžinant jį į LGGRTC tyrimų ir įamžinimo lauką. Rašoma: „[Bus tiriamas] Lietuvos gyventojų holokaustas, genocidas, tremtys, etc.“⁴⁵ Dėl tokios formuluotės gali kilti klausimas, ar Holokaustas nėra genocidas. Kita vertus, taip, matyt, siekta pabrėžti, jog Lietuvoje vyko ne vienas genocidas, o du – Lietuvos žydų Holokaustas ir lietuvių genocidas, kurį vykdė sovietai.

LGGRTC veiklos tikslu naujajame LGGRTC įstatyme įvardijamas „totalitarinių režimų Lietuvos okupacijų laikotarpiu ir pasipriešinimo pažinimas ir įvertinimas taikant mokslinius ir taikomuosius tyrimus“⁴⁶. Formuluotė „mokslinius ir taikomuosius tyrimus“, matyt, įtraukta kaip saugiklis, kad LGGRTC negalėtų būti paverstas propagandos priemone, kaip buvo bandoma „prie“ A. Jakubausko ir V. Valiušaičio, o Seimo Valstybinės istorinės atminties komisijai vadovaujant istorikui A. Gumuliauskui. Kitaip tariant, naujojo LGGRTC įstatymo kūrėjai formavo LGGRTC kaip daugiau kritiško tyrimo instituciją, o ne idealizuotą, išgrynintų praeities naratyvų ir vaizdinių kūrėją (galbūt raminančių, pozityvių, bet redukuojančių praeities tikrovę). Rašome „daugiau“, nes vien mokslo įstaiga LGGRTC negali tapti vien dėl formalaus pavaldumo Seimui. Kartu jis neturi galimybės įgyti ir kitokio veiklos bei jos kokybės priežiūros mechanizmo⁴⁷.

Svarstant naujojo LGGRTC įstatymo tekstą būta siūlymų pervadinti jį Totalitarinių režimų tyrimų centru. Tai buvo bandymas simboliškai „perkrauti“ instituciją (kaip tai padarė Lietuvos automobilių kelių direkcija, tapusi, kaip žinoma, „Via Lietuva“). Vis dėlto nuspręsta išlaikyti senąjį pavadinimą, nors naujojo įstatymo redakcijoje „totalitarizmo režimo“ sąvoka tapo kertinė, o tai susiejo LGGRTC su panašiomis institucijomis Vokietijoje ir kitur.

Kaip naujasis įstatymas veiks, taip pat ką reikės pakoreguoti, parodys laikas. Tačiau naujas valdymo modelis turėtų apsunkinti svarbių sprendimų atidėliojimą – turimi galvoje sprendimai dėl atminimo ženklų kai kuriems stipriai kontroversiškiems asmenims.

⁴² Atkreiptinas dėmesys, jog vienu metu egzistavo gražus skambesiu, bet pavojingas praktikoje IPN įstatymo skyrius „Lenkijos Respublikos ir gero lenkų tautos vardo apsauga“ (*Ochrona dobrego imienia Rzeczypospolitej Polskiej i Narodu Polskiego*). Plačiau žr. Ustawa chroniąca dobre imię Polski uchwalona. *Gov.pl*, 26 stycznia, 2018 m. Prieiga per internetą: <https://www.gov.pl/web/sprawie-dliwosc/ustawa-chroniaca-dobre-imie-polski-uchwalona> [žiūrėta 2025-10-28]. Panašaus turinio rezoliuciją (kad Lietuvos valstybė ir lietuvių tauta nedalyvavo Holokauste) bandė siūlyti Seimo Laisvės kovų ir valstybės istorinės atminties komisijos pirmininkas dr. Arūnas Gumuliauskas.

⁴³ Žr. Mink, G. Is There a New Institutional Response to the Crimes of Communism? National Memory Agencies in Post-Communist Countries: The Polish Case (1998–2014), with References to East Germany. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 2017, Vol. 45, No. 6, p. 1021, 1025, <https://doi.org/10.1080/00905992.2017.1360853>.

⁴⁴ Žr. Nikžentaitis, A. *Valstybė ir atmintis: atminties kultūros ir jų reguliavimo būdai Lietuvoje, Vidurio ir Rytų Europoje*, p. 200.

⁴⁵ Lietuvos Respublikos Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centro įstatymo Nr. VIII-238 pakeitimo įstatymas 2024 m. liepos 18 d. Nr. XIV-2960 [preambulė].

⁴⁶ Lietuvos Respublikos Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centro įstatymo Nr. VIII-238 pakeitimo įstatymas 2024 m. liepos 18 d. Nr. XIV-2960, 3 straipsnis. Centro veiklos tikslas.

⁴⁷ Už šį pastebėjimą esu dėkingas istorikei, LGGRTC darbuotojai dr. Mingailei Jurkutei.

Stebint viešąją erdvę buvo akivaizdu, su kokiais sunkumais susidūrė LGGRTC vadovas A. Bubnys, veikiamas asmeninių įsitikinimų ar įtakos grupių – tų pačių politinių kalinių ir tremtinių bei partizanų organizacijų ir „Nacionalinio susivienijimo“ – priimdamas galutinį sprendimą Ukmergėje pašalinti atminimo ženklą leitenantui Juozui Krikštaponiui, kurio dalyvavimas Baltarusijos žydų ir sovietų karo belaisvių žudynėse, turimais duomenimis, buvo akivaizdus⁴⁸.

4. Leidybos politikos tendencijos

Nuo pat LGGRTC egzistavimo pradžios įstaiga buvo formuojama (formavosi) kaip komunizmo nusikaltimų ir pasipriešinimo sovietinei okupacijai judėjimo atskleidimo, tyrimų ir aukų atminimo įamžinimo institucija, nors pavadinimas leido tikėtis platesnės veikimo srities. Šią tendenciją puikiai iliustruoja LGGRTC leidybinė politika.

Jau minėjome Sąjūdžio sudarytą Komisiją stalinizmo nusikaltimams tirti. Šios komisijos surinkta medžiaga tapo tęstinio LGGRTC leidinio *Lietuvos gyventojų genocidas* pirmųjų tomų pagrindu. Pirmasis šio leidinio numeris pasirodė 1997 m., paskutinis – 2022 metais.

Charakteringa: visi šeši *Lietuvos gyventojų genocido* tomai (11 knygų) buvo skirti išimtinai sovietų aukoms atminti. Juose užfiksuotos 270 tūkst. sovietų nuo 1939 m. iki 1991 m. represuotų asmenų pavardės. Tačiau 1941–1944 m. nacizmo aukų sąrašas taip ir nebuvo sudarytas. Tai būtų galima paaiškinti tuo, jog šiuo projektu rūpinosi tiesiogiai generalinė direktorė T. B. Burauskaitė, o 1941–1944 m. laikotarpis tikrai nebuvo jos prioritetų sąrašė.

1997 m. LGGRTC pradėjo leisti periodinį mokslinį žurnalą *Genocidas ir rezistencija*⁴⁹. Iki šios dienos jame publikuota per 530 tekstų, iš kurių 94 – apie nacistinę okupaciją ir Holokaustą. Tai, be abejo, nemažai, bet vis dėlto 5,5 karto mažiau nei apie sovietinę okupaciją. Pažymėtina, kad straipsnių apie Holokaustą nuosekliai mažėjo. Per pirmą dešimtmetį publikuoti 48, antrą – 34, trečią (aštuonerius metus) – 12 straipsnių. Ar šią tendenciją galima paaiškinti temos ištirtumu?

Taisybės dėlei pasakytina, kad žurnale *Genocidas ir rezistencija* taip pat publikuoti straipsniai, kurie neatitinka konservatyviosios prieigos. Kitaip tariant, tiesmukos cenzūros ar netgi skatinimo rašyti vien sovietinės okupacijos temomis LGGRTC nebuvo.

Per 27 metus LGGRTC išleido per 190 pavadinimų knygų lietuvių kalba, iš kurių 27 apie Holokaustą – aštuonios iš jų buvo A. Bubnio darbai. Jis tapo bene produktyviausiu nacistinio laikotarpio tyrėju Lietuvoje ir Holokausto tyrimų Lietuvoje veidu. Savo tyrimus publikavo ir kiti LGGRTC tyrėjai, bet tai dažniausiai pasirodydavo pažymų ar straipsnių pavidalu, o kartais nuguldavo stalčiuose, kaip kad 2013 m. Lietuvos istorijos instituto ir Klaipėdos universiteto Istorijos mokslo krypties taryboje apginta Alfredo Rukšėno disertacija „Kauno tautinio darbo apsaugos, 2-ojo pagalbinės policijos tarnybos bataliono karių kolektyvinė biografija“ – novatoriškas darbas Lietuvos istoriografijos kontekste.

Anglų kalba LGGRTC iki 2024 m. išleido per 40 knygų, iš jų septynios skirtos Holokaustui. Įdomu, kad A. Bubnio *The Holocaust in Lithuania between 1941 and 1944*⁵⁰ iki šių dienų yra perleista šešis kartus, *Vilnius Ghetto, 1941–1943*⁵¹ – tris kartus, *Kaunas Ghetto, 1941–1944*⁵² – du kartus. Lietuvių kalba straipsnių rinkinys *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.*⁵³ buvo išleistas tik kartą.

⁴⁸ Žr. Pocius, M. Juozas Krikštaponis (Krištaponis) – dalyvavimo Holokauste klausimas ir istorinio atminimo problema. *Genocidas ir rezistencija*, 2022, t. 1, Nr. 51, p. 7–38, <https://doi.org/10.61903/GR.2022.101>. Taip pat žr. „LRT Radijo ringas“. Ar reikia nukelti paminklą Juozui Krikštaponiui? *LRT.lt*, 2023 m. rugpjūčio 11 d. Prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/2000289611/lrt-radijo-ringas-ar-reikia-nukelti-paminkla-juozui-krikstaponiui> [žiūrėta 2025-10-28].

⁴⁹ Žurnalo tinklalapis: <https://www.zurnalai.vu.lt/gr/lt> [žiūrėta 2025-10-28].

⁵⁰ Bubnys, A. *The Holocaust in Lithuania between 1941 and 1944* / translator L. Krasnovaitė. Vilnius: Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, 2005.

⁵¹ Bubnys, A. *Vilnius Ghetto, 1941–1943*. Vilnius: Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, 2013.

⁵² Bubnys, A. *Kaunas Ghetto, 1941–1944*. Vilnius: Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, 2014.

⁵³ *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.* / sudarė A. Bubnys. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2011.

Į anglų, lenkų ir rusų kalbas buvo išverstos devynios LGGRTC išleistos lietuvių autorių knygos apie nacistinę okupaciją, ir beveik visos jos – A. Bubnio. Tad drąsiai teigtina, kad būtent šio istoriko knygos buvo tas figos lapelis, kuris ilgai maskavo LGGRTC leidinių (ypač monografijų) apie Holokaustą skurdą.

Galiausiai pažymėtina, kad verstinių užsienio autorių knygų, galėjusių šį „skurdą“ sumažinti, taip pat buvo viena kita. Iš esmės versti atsiminimai, o verstinių fundamentalių knygų apie genocidą, Holokaustą nebuvo išvis. Šią nišą sistemingai pildė Atviros Lietuvos fondo leidžiamos „Atviros Lietuvos knygos“ (ALK) serijos knygos ir Žydų muziejaus (nuo 1997 m. pavadintas Vilniaus Gaono vardu) leidiniai.

5. Holokausto tyrimų grupės (ne)buvimas

Sprendžiant iš viešai prieinamos informacijos, 2024 m. LGGRTC dirbo 137 darbuotojai, iš jų visu ar ne visu etatu – per 30 istorikų (labai dažnai – ne visu)⁵⁴. Holokausto tyrimų grupei priklauso du tyrėjai. Iš esmės – vienas, nes antrasis vadovauja visai institucijai. „Geriausiais“ laikais, t. y. pirmąjį veiklos dešimtmetį, LGGRTC nacistinį periodą tyrinėjo bene šeši istorikai.

Tokia padėtis gali reikšti du dalykus: tai, jog institucija turi labai ribotus finansinius išteklius ir jai nepavyksta jų padidinti, o esant tokiai padėčiai prioritetas teikiamas kitoms tyrimų ir įamžinimo veiklų sritims, kuriose turime daugiau įdirbio ir kurių link tarsi savaime kreipia institucijos tradicija, t. y. sovietologijai ir sovietų režimų aukų atminimo įamžinimui.

Klaustina: kodėl LGGRTC nepavyksta pritraukti Holokausto istorikų? Tai būtų galima paaiškinti keliomis priežastimis. Viena vertus, šios krypties tyrėjų Lietuvoje apskritai nėra daug – iš viso per 40 – ir visi jie pasiskirstę po Vilniaus, Kauno ir Klaipėdos universitetus bei šiuose miestuose veikiančius tyrimų institutus, kai kurie jų turi dalį etato ir LGGRTC.

Jiems įsidarbinti LGGRTC visu etatu, manome, trukdo nekonkurencingi atlyginimai (nors ir kylantys), dominuojanti konservatyvioji prieiga prie praeities, atbaidanti liberaliau mąstančius istorikus, bei abejonių keliantis institucijos įvaizdis: daugeliui (ir šių žodžių autoriui) „Gencentras“ siejasi su, atrodo, nesibaigiančiomis problemomis, o ne su laisva, efektyvia institucija, su darbuotojui palankiomis sąlygomis.

6. Edukacijos ir parodos

Kitas šaltinis, kartu su leidybine informacija puikiai atspindintis LGGRTC veiklos kryptį, yra edukacinės programos. Esama didžiulės disproporcijos tarp edukacinės medžiagos, programų, kurios skirtos sovietinio režimo problematikai, ir tų, kurios apima nacistinį laikotarpį. Tas pat pasakytina ir apie virtualias bei kilnojamasias parodas.

Tarp LGGRTC interneto svetainėje publikuojamų tekstų nuo 1999 m. LGGRTC ir Švietimo, mokslo ir sporto ministerijos rengiamo nacionalinio mokinių konkurso „Lietuvos kovų už laisvę ir netekčių istorija“ temų Holokaustui buvo skirti vos keli darbai. Toks santykis mūsų požiūriu puikiai atspindi mokytojų / vaikų ir jų šeimų istorinės sąmonės būklę bei kuklią Holokausto vietą joje.

2025 m. iš 139 nominuotų rašinių, piešinių, maketų, videokūrinių Holokaustui buvo skirti tik šeši darbai. 2024 m. iš 130 nominuotų rašinių, piešinių, maketų, videokūrinių Holokaustui buvo skirti tik keturi darbai. 2023 m. iš 133 kūrinių Holokaustą tematizavo septyni, o 2022 m. iš 185 darbų – tik trys⁵⁵. Šiam sąrašui, žinoma, reikia detalesnės analizės (duomenys rinkti tik pagal kūrinių pavadinimus, vienas kitas galėjo būti ir neidentifikuotas), bet tendencija akivaizdi.

⁵⁴ Palyginti: M. Jurkutė 2023 m. tekste nurodo, jog LGGRTC yra daugmaž 150 etatų. Iš jų istorikų – 34 (25 – Tyrimų departamente). Žr. Jurkutė, M. *Laiškas redaktoriui*, p. 3.

⁵⁵ Žr. Nacionalinis mokinių konkursas „Lietuvos kovų už laisvę ir netekčių istorija“. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras. Prieiga per internetą: <https://www.genocid.lt/centras/lt/720/c/> [žiūrėta 2025-10-28].

Pabrėžtina, kad Kauno IX forto muziejus taip pat organizuoja panašų konkursą, tačiau paviršinė analizė rodo, kad jis sąmoningai skatina dalyvius atspindėti abiejų (sovietinio ir nacistinio) režimų aukų patirtis.

Tarp parodų LGGRTC taip pat dominuoja sovietinio režimo nusikaltimų tematika ir ypač medžiaga apie Lietuvos partizanus. Peržvelgę 2024 m. (iki lapkričio) LGGRTC interneto puslapyje pateiktą medžiagą apie LGGRTC vykdytas veiklas ir svarbią informaciją matome, kad tokių veiklų būta 13, iš jų pusė skirtos Lietuvos žydų gelbėtojams. Charakteringa, kad nėra informacijos apie Rugsėjo 23-iąją – Holokausto atminimo dieną. Nors tai gali būti ir neapsižiūrėjimas, nes sausio 27 d. – Tarptautinė Holokausto aukų atminimo diena – buvo užfiksuota. Kad ir kaip būtų, disproporcija didelė.

7. Viešieji renginiai

Trečias šaltinis, parodantis LGGRTC veiklos kryptį, yra viešieji renginiai. Tai vienas iš svarbiausių bet kokios atminties institucijos komunikavimo su visuomene būdų. Peržvelgus LGGRTC renginių registrą, matyti, kad Holokausto atminimui skirtų renginių kasmet būna vos keletas arba jų nebūna išvis, dominuoja komunistinių režimų nusikaltimų refleksijos.

2024 m. LGGRTC tinklalapyje pateikta informacija apie 170 LGGRTC vykusių renginių (arba informacija apie kitur vykusius šios tematikos renginius), tačiau tik 14 jų buvo susiję su Holokaustu. Dauguma iš šių 14 atvejų – bendro pobūdžio informacija apie atmintinas dienas arba kitų institucijų renginiai, tarp kurių nemažai apie Lietuvos žydų gelbėtojus, kurių garsinimas labai tinka herojiškajam pasakojimui kurti⁵⁶.

Charakteringa, kad LGGRTC informacijos sraute nepasirodė informacija apie Vilniaus geto kalinės, žydų partizanės, vienos paskutinių Holokausto *išlikėlių* Fanios Brancovskajos (sulaukė 102 metų) mirtį, nors šią naujieną paskelbė visi, pradedant Lietuvos Respublikos Prezidentūra. Klaustina: ar taip nutiko dėl neapsižiūrėjimo, o gal dėl sąmoningo nenoro pagerbti žmogaus, buvusio sovietų partizanų gretose ir būryje (šis būrys 1944 m. sausio 29 d. sunaikino lietuvišką Kaniūkų kaimą, nors F. Brancovskaja teigė šiame karo nusikaltime nedalyvavusi), atminimą?

Analizuojant informaciją apie Holokausto aukų atminimo dienos renginius LGGRTC, į akis krinta tai, kad juose stinga su tema susijusio edukacinio turinio. Lankytojai kviečiami paminėti Rugsėjo 23-iąją ir į Tuskulėnų memorialą, parodas „Už Uralo, žemės galo“ arba „Kur gyveno lietuviai...“ ar „Skausmo paženklintas liaudies meno grožis“, kurios, savaime aišku, su Holokaustu niekaip nesusijusios.

Peržvelgus viešai prieinamą renginių sąrašą, matyti, kad informacija apie Rugsėjo 23-iosios minėjimus skelbta nereguliariai, o kai kada ir išvis praleista, tarkim, 2018-aisiais ar 2024-aisiais. Bet visad minimos kitos tragiškos istorijos datos, tokios kaip Armėnų genocido diena, Holodomoras, čečėnų tautos naikinimas ar Mažosios Lietuvos gyventojų genocidas.

8. Įamžinimo veikla

Selektyvų XX a. istorijos pateikimą ir orientaciją į vieno totalitarinio režimo nusikaltimų aukų atminimą atspindi ir LGGRTC vykdoma įamžinimo veikla. Nuo 1996 m. LGGRTC vykdoma aukų ir represuotų asmenų atminimo įamžinimo programa, statant standartinius materialius atminties ženklus, buvo ir tebėra skirta vien Lietuvos partizanų atminimui.

Tiesa, pastaraisiais metais LGGRTC iniciatyva buvo įrengta keletas informacinių lentų Holokausto vietose, tačiau turint galvoje, kad tokių vietų Lietuvoje yra daugiau kaip 200, jų skaičius yra daugiau

⁵⁶ Apie žydų gelbėjimo Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais naratyvo kūrimo praktikas Lietuvos muziejuose žr. Šermukšnytė, R. Rescuing the Jews in Lithuania during World War II: Practices of Creating a Lithuanian Museum Narrative. *Lietuvos istorijos studijos*, 2023, t. 52, p. 108–129, <https://doi.org/10.15388/LIS.2023.52.6>.

simbolinis. Tokia padėtis primena anksčiau minėtą nacionalinį mokinių rašinių konkursą „Lietuvos kovų už laisvę ir netekčių istorija“: negalima sakyti, kad „visai nėra“, bet yra tik vienas kitas. O Lietuvos partizanams įrengta šimtai atminimo ženklų: tipinių paminklų, tipinių atminimo lentų, sutvarkyta kapaviečių.

Beje, Genocido aukų muziejuje kukli nuolatinė Holokaustui skirta ekspozicija atsirado tik 2011 m., minint 70-ąsias Holokausto pradžios metines⁵⁷. Ji buvo atidaryta po ilgo spaudimo iš išorės ir Lietuvos valdžios. Ne be spaudimo iš išorės 2018 m. balandį Genocido aukų muziejus pagaliau pakeitė pavadinimą ir tapo tuo, kuo faktiškai buvo visą laiką, – Okupacijų ir laisvės kovų muziejumi⁵⁸.

Tokio spaudimo poreikis galėjo atsirasti tik todėl, kad LGGRTC vadovybė ir kiti darbuotojai neįsijautė vidinės motyvacijos rimčiau pasirūpinti Holokausto aukų atminimo įamžinimu: galbūt dėl nepakankamo įvykio reikšmės supratimo, galbūt dėl žinių trūkumo, gal iš baimės padaryti ką nors „ne taip“, turint galvoje, kad tema jautri ir stebima tiek Lietuvos žydų (litvakų) bendruomenės, tiek ir užsienio organizacijų.

LGGRTC darbuotojas istorikas Valdemaras Klumbys yra pastebėjęs, kad būtent didesnis dėmesys įamžinimo veiklai, taigi ir tendencinga išteklių panauda yra viena iš LGGRTC vykdomų tyrimų silpnumo priežasčių, nors kai kurie kiti darbuotojai manė priešingai – laikė tai institucijos stiprybe ir savitumu⁵⁹. Abu šie požįūriai turi pagrindo. Tikėtina, kad įtampos nebūtų, jei institucijos finansavimas būtų didesnis, nes abu dėmenys – lygiai svarbūs.

9. Komplikuotos pažymos

Iki 2014 m. LGGRTC gyveno palyginti ramiai. Daugiausia viešojoje erdvėje buvo kvestionuojama 1) „genocido“ sąvokos institucijos pavadinime vartojimas (klausiant, ar ji apima ir Holokaustą); 2) Genocido aukų muziejaus pavadinimas; 3) vienas, siauras Birželio sukilimo vertinimas. „Tautininkai“ (Tautininkų sąjunga) buvo išsakę kritiką dėl LGGRTC pažymos, kurioje, jų manymu, palankiai vertinamas žydų partizaninis judėjimas Lietuvoje; šią pažymą parengęs istorikas Rimantas Zizas, pabandęs į šį judėjimą pažvelgti europiniame antinacistinio žydų pogrindžio kontekste, sulaukė konservatyvios perspektyvos palaikytojų kritikos⁶⁰.

Mūsų požįūriu, problema dėl „genocido“ termino vartojimo LGGRTC ir Genocido aukų muziejaus pavadinime slėpė ne pačioje sąvokoje (tikrai galima rasti argumentų, jog sovietai vykdė lietuvių tautos genocidą, tik jis nebuvo absoliutus kaip žydų), bet institucijos *praktikoje* – visose savo veiklos srityse Lietuvos gyventojų genocidą matyti visų pirma kaip lietuvių genocidą, nors LGGRTC pavadinimas ir įstatymas apėmė plačiau.

Nuo 2014 m. LGGRTC susidūrė su didesniais iššūkiais – jo pavadinimas viešojoje erdvėje imtas minėti dažniau, ypač įamžinimo kontekste. Kodėl būtent 2014-iejį?

Tada itin suaktyvėjo revanšistinė Rusija, agresyvėjo ir jos istorijos politika, buvo užpulta Ukraina, o Lietuvoje kaip reakcija į šiuos procesus suintensyvėjo diskusijos dėl sovietinių atminties ženklų (ne)likimo Lietuvos viešose erdvėse. Juos buvo linkstama šalinti. Tada logiškai kilo klausimas, kaip vertinti

⁵⁷ Kronika – Holokaustui Lietuvoje skirta ekspozicija. *Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos*, 2011 m. spalio 20 d. Prieiga per internetą: <https://www.genocid.lt/centras/lt/1555/a/> [žiūrėta 2025-10-28]. Ši ekspozicija laikytina pirmu bandymu sujungti du pasakojimus – ikiholokaustinį Antrojo pasaulinio karo pradžios žydų pabėgėlių gelbėjimo pasakojimą ir Holokausto Lietuvoje temą. Plačiau žr. Šermukšnytė, R. Istorijos muziejus: samprata, šiuolaikinių muziejinių naratyvų kūrimo idėjos ir jų raiška Vilniaus mieste. *Lituanistika*, 2012, t. 58, Nr. 2, p. 154, <https://doi.org/10.6001/lituanistika.v58i2.2297>.

⁵⁸ Žr. Genocidų aukų muziejus turi naują pavadinimą. *LRT.lt*, 2018 m. balandžio 16 d. Prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/209866/genocido-auku-muziejus-turi-nauja-pavadinima> [žiūrėta 2025-10-28]. Taip pat žr. Šermukšnytė, R. Muziejus kaip istorijos kultūros dalis: žydų istorijos reprezentacijos Lietuvos muziejuose. In: *Žemaitijos žydų kultūros paveldo atspindžiai* / sudarė H. Vitkus, J. Skurdauskienė. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2019, p. 98.

⁵⁹ Plačiau žr. Klumbys, V. Istorijos baimė (I). *LRT.lt*, 2021 m. vasario 24 d. Prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/naujienos/nuomones/3/1351170/valdemaras-klumbys-istorijos-baime-i> [žiūrėta 2025-10-28].

⁶⁰ LGGRTC 2017 m. kovo 2 d. pažyma Nr. 14R-10 „Dėl Fanios Brancovskajos partizaninės veiklos“. *LGGRTC administracijos archyvas*.

atminimo ženklus, skirtus antisovietinio pasipriešinimo veikėjams, kurie viename ar kitame savo veiklos etape bendradarbiavo su nacistiniu režimu, pavyzdžiui, kapitono Juozo Krikštaponio (vieno antisovietinių partizanų Aukštaitijoje vadų, karo metais – Tautinio darbo apsaugos (TDA) bataliono 2-osios kuopos vado, dalyvavo Baltarusijos žydų ir karo belaisvių žudynėse), kapitono Jono Noreikos-Generolo Vėtros (nacistinės okupacijos metais – Šiaulių apskrities viršininko, išitraukusio (įtraukto) į su žydų izoliavimu susijusius reikalus) ar diplomato Kazio Škirpos (jo viešojo veikloje aptinkama antisemitizmo apraiškų) veiklas.

Šiuo laikotarpiu išryškėjo penkios ryškios įtampos linijos, išbandžiusios LGGRTC profesionalumą ir tapatybę. Trys iš jų buvo susijusios su nacių bendradarbiais: kapitono J. Noreikos, pulkininko K. Škirpos ir kapitono J. Krikštaponio atvejais. Dvi – su tais, kurie bendradarbiavo su sovietų režimu: Petru Cvirka ir Salomėja Nėrimi.

Čia išryškinsime tik peripetijas, susijusias su J. Noreika, K. Škirpa ir J. Krikštaponiu. Mažiausiai įtampų sukėlė P. Cvirkos vertinimas. Dėl S. Nėries LGGRTC pasiuntė visuomenei prieštaringas žinutes (jų prieštaringumas atspindi visuomenės poliarizaciją dėl šios poetės⁶¹) ir atsidūrė klampioje padėtyje dėl K. Škirpos, J. Krikštaponio ir J. Noreikos veiklos vertinimo. Pastarieji du asmenys dalyvavo Holokauste: pirmasis kaip pagalbinio policijos dalinio, šaudžiusio žydus ir karo belaisvius Baltarusijoje, kuopos vadas, o J. Noreika kaip Šiaulių apskrities viršininkas.

Dėl šių trijų asmenų vertinimo LGGRTC teko parengti ne vieną pažymą, adresuotą privatiems asmenims ir institucijoms. Jų veiklos vertinimo kontekstas nuo pat pradžių buvo komplikotas vien dėl to, kad visiems trims, kadaise, „nekritiškuoju“ laikotarpiu, LGGRTC teikimu ir Lietuvos Respublikos Prezidento dekretais buvo suteikti kario-savanorio statusai ir įvairūs garbės vardai (kartais ištis barokiniai, štai leitenantas Antanas Baltūsis-Žvejas nekritiškaisiais 1997-aisiais buvo pakeltas į pulkininkus, taip pat paaugštintas ir leitenantas J. Krikštaponis).

Kiekvienam šių atvejų aptarti reikėtų atskiros straipsnio, kaip ir pažymų analizei. Apibendrinus jų turinį, teigtina, kad sklandus faktų dėstymas jose buvo derinamas su labiau *išteisinamojo pobūdžio* argumentais, akcentuojant pozityvią tų asmenų veiklą lietuvių tautai iki nacių atėjimo ir po jų pasitraukimo (manome, kad išteisinamojo pobūdžio argumentų radimasi lėmė LGGRTC dominuojanti konjunktūra, nebūtinai atspindinti pažymos autorių (autorius) nuomonę).

Charakteringas šiose pažymose buvo žodis „įtraukti“. Pavyzdžiui, pažymoje „Dėl kaltinimų Jonui Noreikai“ rašyta: „Išdėstyti tyrimo rezultatai leidžia teigti, kad 1941 m. liepos mėn. nacių okupacinei valdžiai *nepavyko įtraukti* (kursyvas – Z. V.) J. Noreikos į Telšių aps. Plungės vls. vykusią žydų naikinimo operaciją.“⁶² Klaustina: ar mes turime duomenų, kad J. Noreiką „bandė įtraukti“, bet jis, supraskime, atsisakė? Jei šioje situacijoje būtų sąmoningo apsisprendimo – tai galėtų pakoreguoti kai kuriuos šio asmens veiklos vertinimus jo naudai.

Toje pačioje pažymoje yra ir kita formuluotė: „Okupacinei nacių valdžiai *jį pavyko įtraukti* (kursyvas – Z. V.), kaip ir kitus lietuvių civilinės administracijos pareigūnus, su į su žydų izoliavimu susijusių reikalų tvarkymą.“⁶³ Vėlgi keltinas klausimas, pavyko „įtraukti“ ar „įsitraukė“. Žodis „įsitraukė“ liudytų asmens suverenumą, o „įtraukė“ – pasyvumą. Be to, frazė „žydų izoliavimo reikalai“ skamba kaip eufemizmas baisiai tikrovei užmaskuoti.

J. Noreikos vaidmenį bando balinti ir trečioji formuluotė: „[J. Noreikos] veikla *buvo susijusi* (kursyvas – Z. V.) su žydų izoliavimu.“⁶⁴ Galima sakyti „susijusi“, ir tai skambės minkščiau, arba galima

⁶¹ Plačiau apie tai žr. Žalkauskaitė, G. Mįslės ir mitai Salomėjos Nėries gyvenime: 1931 m. posūkio analizė. *Naujasis Židiny-Aidai*, 2025, Nr. 7, p. 49–55.

⁶² Pažyma „Jono Noreikos (Generolo Vėtros) veikla nacių okupuotoje Lietuvoje“. *Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras*, 2015 m. spalio mėnuo, p. 4. Prieiga per internetą: https://www.genocid.lt/UserFiles/File/Pazymos/201510_noreika_pazy-ma01.pdf [žiūrėta 2025-10-28].

⁶³ *Ibidem*, p. 5.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 4–5.

rinkti kietesnę pasakymą, kuris, manytina, tiksliau atspindėtų realybę, o būtent, kad asmuo „vykdė nacių nurodymus dėl žydų izoliavimo“ – skirtingi pasakymai perduoda skirtingą žinią. Asmuo „susijęs“ gali būti įvairiai: vos, silpnai, stipriai, o galbūt ir taip, kad negali atskirti.

Pažymoje dėl K. Škirpos veiklos taip pat linkstama ieškoti pateisinimų. Tarkime, rašoma, kad „K. Škirpai, jo vadovaujamai organizacijai galima prikišti tai, kad Berlyno LAF organizacijos veikloje antisemitizmas buvo iškeltas į politinį lygmenį ir tai galėjo paskatinti dalį Lietuvos gyventojų įsitraukti į Holokaustą. Kita vertus reikia pastebėti, kad *Berlyno LAF organizacija siūlė „žydų klausimą“ spręsti ne genocidu, o išvairo iš Lietuvos būdu* (kursyvas – Z. V.).“⁶⁵ Keltinas klausimas, ar mums šiandien, kaip visuomenei, priimtinas toks skirstymas.

Toje pačioje pažymoje dar rašoma: „Taip pat reikia pastebėti ir tai, kad Berlyno LAF organizacijos nariams *karo išvakarėse nebuvo žinoma, kad naciai yra suplanavę vykdyti totalinį žydų genocidą* (kursyvas – Z. V.).“⁶⁶ Galima būtų sutikti, kad nebuvo žinoma, bet tikrai buvo žinoma apie Niurnbergo įstatymus, persekiojimus, patyčias, išvairumą, Krištolinę naktį, koncentracijos stovyklas, masines žudynes 1939–1940 m. Lenkijoje, Varšuvos getą, kas nesutrukdė LAF nariams palankiai vertinti nacistinio režimo potencialo.

Pagal „kritišką“ požiūrį, getų steigimas, žydų turto tvarkymas ir pasisavinimas (jo pasisavino ir J. Noreika) yra laikomi genocido dalimi, kaip ir nacių pakištų dokumentų pasirašymas bei skatinimas represuoti dalį gyventojų. Pagal „konservatyvų“ požiūrį tai veikiausiai būtų lengvinančios aplinkybės, dalykai, kuriuos tarsi „galima suprasti“. LGGRTC pažymoms buvo būdingas pastarasis.

Vilniaus savivaldos sprendimams šalinti atminimo ženklą K. Škirpai 2019 m. pasipriešino kai kurie aktyvistai. Jie organizavo mitingus su šūkiais „Apginkime Lietuvos didvyrius“, „Prieš istorijos niekinimą“ ir pan.⁶⁷ Šio klausimo kuravimas tapo „Nacionalinio susivienijimo“ ir jos lyderių vizitine kortele. Beje, kai kurie LGGRTC darbuotojai aktyviai dalyvavo šiuose mitinguose, o 2024 m. birželį, bandant nuimti partijos nelegaliai pritvirtintą atminimo lentą A. Škirpai ant buvusio KGB ir gestapo pastato (jame įsikūręs LGGRTC), netgi grūmėsi su pareigūnais⁶⁸.

K. Škirpos, J. Noreikos, J. Krikštonio veiklos vertinimai ir reakcijos į juos sukrėtė instituciją. Tyrant kaitriai atmosferai dėl atminimo ženklų J. Noreikai ir K. Škirpai likimo, 2020 m. birželį pasikeitė LGGRTC vadovybė – dvi kadencijas LGGRTC vadovavusią direktorę B. Burauskaitę pakeitė A. Jakubauskas. Nauja vadovybė pabandė imtis dar konservatyvesnės linijos, pagal kurią istorija buvo vertinama labiau kaip ginklas informacinio karo lauke, nors deklaruota priešingai – esą į praeitį reikia žvelgti kritiškai. Vis dėlto, kaip minėta, sulaukta stipraus ir staigaus tiek dalies LGGRTC dirbančių istorikų, tiek trijų Lietuvos universitetų istorikų, tiek ir Lietuvos istorijos instituto pasipriešinimo.

LGGRTC vadovas ir jo aplinka, kuriai buvo artimas lenkiškasis „gero tautos vardo“ saugojimo idealas, buvo atleistas ir imta galvoti apie naują vadovą bei naują LGGRTC įstatymo redakciją. Daugeliui atrodė priimtinausia nuosaikiu laikyto gerbiamo istoriko A. Bubnio kandidatūra ir 2021 m. balandį jis buvo patvirtintas naujuoju LGGRTC vadovu (priimant faktą, kad jis trumpai priklausė „Nacionaliniam susivienijimui“ ir buvo šios partijos kandidatas 2020 m. Seimo rinkimuose).

⁶⁵ Pažyma „Dėl Kazio Škirpos veiklos Antrojo pasaulinio karo metais“. *Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras*, 2015 m. spalio mėnuo, p. 6. Prieiga per internetą: https://www.genocid.lt/UserFiles/File/Pazymos/201510_skirpa_pazyma01.pdf [žiūrėta 2025-10-28].

⁶⁶ *Ibidem*, p. 6. Ta pati prieiga pakartota ir 2024 m. birželio 25 d. LGGRTC parengtoje pažymoje: Dėl Škirpos asmenybės (istorinė-archyvinė pažyma). *Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras*, 2024 m. birželio 25 d., Nr. 9R-598 (9.6E), p. [1–7]. Prieiga per internetą: https://www.genocid.lt/UserFiles/File/Titulinis/2024/20240808_skirpa_pazyma.pdf [žiūrėta 2025-10-28].

⁶⁷ Plačiau žr. Vilniuje organizuojamas mitingas apginti Škirpą ir Noreiką. *LRT.lt*, 2019 m. rugpjūčio 2 d. Prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/1084461/vilniuje-organizuojamas-mitingas-apginti-skirpa-ir-noreika> [žiūrėta 2025-10-28]; Grigaliūnaitė, V. Mitinge raginta grąžinti J. Noreikos ir K. Škirpos įamžinimo ženklus, atstatyti R. Šimašių, ant Gedimino pilies kabėjo plakatas. *15min.lt*, 2019 m. rugpjūčio 7 d. Prieiga per internetą: <https://www.15min.lt/naujiena/aktuali/lietuva/vilniuje-surengtas-mitingas-ragina-grazinti-j-noreikos-ir-k-skirpos-iamzinimo-zenklus-56-1185170#galerija=/184986/4880812> [žiūrėta 2025-10-28].

⁶⁸ Žr. Vilniuje nuimama atminimo lenta K. Škirpai. *15min.lt*, 2024 m. birželio 23 d. Prieiga per internetą: <https://www.15min.lt/naujiena/aktuali/lietuva/vilniuje-nuimama-atminimo-lenta-k-skirpai-56-2263188> [žiūrėta 2025-10-28].

Kas pasikeitė LGGRTC atėjus naujam vadovui, geriau galėtų pasakyti patys šio centro darbuotojai. Žvelgiant iš šalies matyti, kad institucijos veiklos kryptis liko tokia pati – konservatyvi. Tai patvirtina ne tik LGGRTC vadovų delsimas priimti galutinį sprendimą dėl atminimo ženklų J. Krikštaponiui pašalinimo, bet ir, pavyzdžiui, 2023 m. LGGRTC iniciatyva (palaikoma ir paties A. Bubnio) įrengti atminimo lentą Vilniaus universiteto Teisės fakultete Stasiui Žakevičiui–Žymantui – teisininkui, antinacinio ir antisovietinio pasipriešinimo dalyviui, tačiau sykiu ir nacių bendradarbiui su antisemitinėmis pažiūromis, bei jam skirta popietė⁶⁹, skambant gitaros garsams. Šie garsai vargu ar skatina kritinį mąstymą; greičiau priešingai – jį užmigdo.

Atstatyintas LGGRTC vadovas A. Jakubauskas pasipriešinimą jam ir atleidimą vertino kaip politinį susidorojimą, kurį vykdžiusi Seimo Tėvynės sąjungos-Lietuvos krikščionių demokratų frakcija, nes jis nebuvęs jų „grupuočių“ nariu. A. Jakubauskas išreiškė lūkestį, kad naujoji valdančioji Parlamento dauguma įstatymo galiojimą sustabdys⁷⁰. Taip neatsitiko, naujasis LGGRTC įstatymas tebegalioja ir kol kas (2025 m. gruodis) nėra naujųjų valdančiųjų kvestionuojamas.

Išvados

Priėmus naująją (2024 m.) LGGRTC įstatymo redakciją, kuria buvo įtvirtintas naujas valdymo modelis, prasidėjo naujas šios daugiau kaip tris dešimtmečius veikiančios institucijos veiklos etapas. Jo rezultatai taps aiškūs tik su laiku: ar LGGRTC valdymas taps funkcionalesnis, ar sumažės įtampų, ar institucija taps atviresnė ir holistiškesnė bei įgis daugiau prestižo.

Svarbu, kas taps naujuoju LGGRTC vadovu, kokie bus jo santykiai su taryba ir kokie santykiai susiklostys tarp LGGRTC tarybos ir valdančiosios daugumos. Pažymėtina, kad ligi šiol Lietuvos valdžia niekada nebuvo linkusi tiesiogiai reguliuoti LGGRTC veiklos, o ilgamečiai institucijos vadovai atliko balansuojantį vaidmenį – tarp LGGRTC ir valdžios, tarp LGGRTC ir atminties bendruomenių.

Didžiausias įtampos LGGRTC (ir dėl LGGRTC) šaltinis ilguos metus buvo mišri įstaigos tapatybė – bandymas būti tiek ekspertine (objektyvių istorinių tyrimų), tiek ir atstovaujamąja institucija, kurios vienybės ir apologiškumas (moderuotas) ypač išryškėdavo vertinant ir *įamžinant* lietuvių, bendradarbiavusių su naciais, veiklą. Pabrėžtina, kad tokio bendradarbiavimo LGGRTC iš esmės niekada neneigė.

Nuo pat pradžių LGGRTC buvo labiau etninių lietuvių, o ne „Lietuvos gyventojų / piliečių“ genocido tyrimo centras. Koncentravimasis į sovietinio režimo nusikaltimų tyrimus ir šio režimo aukų atminimo įamžinimą bei labai aiškus Holokausto temos antraeiliškumas visose LGGRTC veiklos srityse darė instituciją pažeidžiamą kritikai – tiek vidaus, tiek išorės, sykiu formavo neproporcingą dviejų nusikalstamų totalitarinių režimų poveikio visuomenei vaizdinį.

Holokausto tyrimų ir aukų įamžinimo antraeiliškumas LGGRTC sietinas ne tiek su sąmoningu „piktybiniu“ jų ignoravimu ar nesupratingumu, kiek su išteklių trūkumu ir institucijos vadovybės nerimu, kad šie tyrimai gali duoti nepatogias sąsajas su partizanine rezistencija ir taip Lietuva nukentės informacinio karo fronte. Galima šalutinė priežastis: įsitikinimas, kad Holokausto temą kuruoja Vilniaus Gaono žydų istorijos muziejus ir Lietuvos žydų (litvakų) bendruomenė, nors toks su(s)kirstymas niekada nebuvo oficialiai fiksuotas.

Stiprus LGGRTC polinkis išlaikyti konservatyvų (nekritišką) istorijos naratyvą neturėtų vertinamas supaprastintai. Pastangos apginti „mūsų didvyrius“, saugoti „tautos garbę“ atspindi tam tikrą visuomenės

⁶⁹ Popietė, skirta S. Žakevičiaus–Žymanto 115-osioms gimimo ir 50-osioms mirties metinėms paminėti, vyko 2023 m. balandžio 19 d. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro Tuskulėnų memorialo Konferencijų salėje (Žirmūnų g. 1F, Vilnius). Minėjime pranešimą apie S. Žakevičių–Žymantą skaitė V. Valiušaitis, jo pagrindu parengtas straipsnis: Valiušaitis, V. Stasys Žakevičius–Žymantas – rezistentas, pasipriešinimo metraštininkas. *Kultūros barai*, 2023, Nr. 5, p. 84–90, taip pat prieiga per internetą: https://www.kulturosbarai.lt/uploads/news/id194/KB-2023-5_m_SPAUDAI_new.pdf [žiūrėta 2024-12-23].

⁷⁰ Žr. Jakubauskas, A. Ar Lietuvai reikalinga istorinė atmintis? *LVZS.lt*, 2024 m. rugsėjo 28 d. Prieiga per internetą: <https://sena.lvzs.lt/lt/lvzsnaujienos/adas-jakubauskas-ar-lietuvai-reikalinga-istorin%C4%97-atmintis> [žiūrėta 2025-10-28].

grupių ir dalies LGGRTC darbuotojų kovą dėl fiksuotų, aiškių prasmų, siekį išlaikyti stabilumą labai neramiam ir vis sudėtingesniame pasaulyje, net jei už tai kartais tenka sumokėti intelektualinio sąžiningumo kainą.

Vienas iš nūdienos LGGRTC iššūkių – vis dar juntama konservatyviąją liniją palaikančių nacionalpopulistinių jėgų įtaka daliai LGGRTC vadovybės. Ar ją atstovs naujoji LGGRTC taryba – parodys ateitis. Šioje taryboje yra bent penki nariai, dirbantys pagal liberalią ir kritišką (atvirą) atminimo politikos paradigmą, kuri yra šiuolaikinei istoriografijai palankiausia. Tačiau ateityje dėl nacionalpopulistinių idėjų Europoje stiprėjimo ji gali būti vis labiau kvestionuojama.

Svarstant apie didesnio LGGRTC depolitizavimo perspektyvą, siūlytina įtraukti į tarybą istorikų iš trijų mokslo įstaigų (Vilniaus universiteto, Vytauto Didžiojo universiteto ir Klaipėdos universiteto), taip pat Lietuvos žydų ir lenkų bendruomenės atstovų ir sumažinti politinių institucijų skiriamą atstovų.

Interesų konfliktas

Autorius deklaruoja, kad jokio interesų konflikto nėra.

Apie autorių

Zigmas Vitkus – humanitarinių mokslų (istorijos krypties) daktaras, publicistas, pažintinių knygų vaikams ir paaugliams apie istoriją autorius, Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos tyrimų instituto mokslo darbuotojas. Mokslinių interesų kryptys: atminimo kultūros, atminties institucijos, Antrojo pasaulinio karo paminklai ir memorialai, genocido samprata ir istorija. Monografijos *Atminties miškas: Paneriai istorijoje, kultūroje ir politikoje* (Vilnius: Lapas, 2022) autorius.

ORCID

Zigmas Vitkus <https://orcid.org/0000-0003-1894-9903>

Literatūra

Aiškinamasis raštas „Dėl Lietuvos Respublikos Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro įstatymo Nr. VIII-238 pakeitimo įstatymo“ 2022 m. gruodžio 13 d. Nr. XIVP-2343. *E-seimas.lrs.lt*. Prieiga per internetą: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/a62297d07ace1edbdcebd68a7a0df7e> [žiūrėta 2025-12-18].

Anušauskas, Arvydas; Banionis, Juozas; Bauža, Česlovas Siktas; Brandišauskas, Valentinas; Bubnys, Arūnas; Jakubčionis, Algirdas; Jonušauskas, Laurynas; Kuodytė, Dalia; Maslauskienė, Nijolė; Stankeras, Petras; Starkauskas, Juozas; Streikus, Arūnas; Tininis, Vytautas; Truska, Liudas. *Lietuva, 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2007.

Brazinskaitė, Aušra; Kėvišas, Magnus Tomas. Ekspertinės švietimo institucijos Lietuvoje: Vyriausybės strateginės analizės centro (STRATA) indėlis formuojant nacionalinę švietimo politiką. *Aktualu rytoj / Relevant Tomorrow*, 2022, t. 1, Nr. 20, p. 8–33. <https://doi.org/10.51740/RT.1.20.1>

Broom, Leonard; Bonjean, Charles M.; Broom, Dorothy H. *Sociologija: esminiai tekstai ir pavyzdžiai*. Kaunas: Lietuva: Universitatis Vytauti Magni, 1992.

Bubnys, Arūnas. *The Holocaust in Lithuania between 1941 and 1944* / translator Lina Krasnovaitė. Vilnius: Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, 2005.

Bubnys, Arūnas. *Vilnius Ghetto, 1941–1943*. Vilnius: Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, 2013.

Bubnys, Arūnas. *Kaunas Ghetto, 1941–1944*. Vilnius: Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, 2014.

- Davoliutė, Violeta. Trials and Tribulations: The Lithuanian Genocide and Resistance Research Centre Reconsidered. *Cultures of History Forum*, 29 September, 2021. Prieiga per internetą: <https://www.cultures-of-history.uni-jena.de/debates/trials-and-tribulations-of-the-genocide-and-resistance-research-centre#fn-text1> [žiūrėta 2025-10-28].
- Dėl Škirpos asmenybės (istorinė-archyvinė pažyma). *Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras*, 2024 m. birželio 25 d., Nr. 9R-598 (9.6E), p. [1–7]. Prieiga per internetą: https://www.genocid.lt/UserFiles/File/Titulinis/2024/20240808_skirpa_pazyma.pdf [žiūrėta 2025-10-28].
- Eatwell, Roger; Goodwin, Matthew. *Nacionalpopulizmas: maištas prieš liberaliąją demokratiją* / iš anglų k. vertė Vilma Kačerauskienė. Vilnius: Vaga, 2020.
- Eesti Mälu Instituut: History. *Eesti Mälu Instituut / Estonian Institute of Historical Memory*. Prieiga per internetą: <https://mnemosyne.ee/en/history/> [žiūrėta 2025-10-28].
- Gailienė, Danutė. *Ką jie mums padarė: Lietuvos gyvenimas traumų psichologijos žvilgsniu*. Vilnius: Tyto alba, 2021.
- Genocidų aukų muziejus turi naują pavadinimą. *LRT.lt*, 2018 m. balandžio 16 d. Prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/209866/genocido-auku-muziejus-turi-nauja-pavadinima> [žiūrėta 2025-10-28].
- Grigaliūnaitė, Violeta. Mitinge raginta grąžinti J. Noreikos ir K. Škirpos įamžinimo ženklus, atstatyti R. Šimašių, ant Gedimino pilies kabėjo plakatas. *15min.lt*, 2019 m. rugpjūčio 7 d. Prieiga per internetą: <https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/lietuva/vilniuje-surengtas-mitingas-ragina-grazinti-j-noreikos-ir-k-skirpos-iamzini-mo-zenklus-56-1185170#galerija=/184986/4880812> [žiūrėta 2025-10-28].
- Gritėnas, Paulius. Vilniaus įvaizdį menkina žydus į mirtį siuntusio generolo atminimas. *15min.lt*, 2015 m. liepos 24 d. Prieiga per internetą: <https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/istorija/vilniaus-ivaizdi-menkina-zydus-i-mirti-siuntusio-generolo-atminimas-582-517553> [žiūrėta 2025-10-28].
- Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.* / sudarė Arūnas Bubnys. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2011.
- Indrišionis, Darius. Atviras laiškas Adui Jakubauskui. *LRT.lt*, 2021 m. kovo 26 d. Prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/naujienos/nuomones/3/1373669/darius-indrisionis-atviras-laiskas-adui-jakubauskui> [žiūrėta 2025-12-28].
- Ir šviesa, ir tiesa. *Sąjūdžio žinios*, 1988 m. liepos 25 d. (Nr. 13), p. 3.
- Istorikų bendruomenės atviras laiškas A. Jakubauskui: „Jūs diskredituojate istorikų darbą“. *15min.lt*, 2021 m. vasario 26 d. Prieiga per internetą: <https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/lietuva/istoriku-bendruomenes-atviras-laiskas-a-jakubauskui-jus-diskredituojate-istoriku-darba-56-1462228> [žiūrėta 2025-10-28].
- Jakubauskas, Adas. Ar Lietuvai reikalinga istorinė atmintis? *LVZS.lt*, 2024 m. rugsėjo 28 d. Prieiga per internetą: <https://sena.lvzs.lt/lt/lvzsnaujienos/adas-jakubauskas-ar-lietuvai-reikalinga-istorin%C4%97-atmintis> [žiūrėta 2025-10-28].
- Jurkutė, Mingailė. Kaip yra politizuojamas LGGRTC? *LRT.lt*, 2021 m. vasario 4 d. Prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/naujienos/nuomones/3/1336953/mingaile-jurkute-kaip-yra-politizuojamas-lggrtc> [žiūrėta 2025-10-28].
- Jurkutė, Mingailė. Laiškas redaktoriui. *Naujasis Židinys-Aidai*, 2023, Nr. 6, p. 1–5. Taip pat prieiga per internetą: <https://nzidiny.lt/mingaile-jurkute-laiskas-redaktoriui-nz-a-nr-6/> [žiūrėta 2025-10-28].
- Kanovičius, Sergejus. Apie tragiškas asmenybes ir stalo žudikus. *LRT.lt*, 2019 m. balandžio 4 d. Prieiga per internetą: https://www.lrt.lt/naujienos/nuomones/3/956430/sergejus-kanovicius-apie-tragiskas-asmenybes-ir-stalo-zudikus?srltid=AfmBOoqfqb9DNBsGKCYR1Zbp5Zp_Xjz2ebxgvTEpcxVP-kGbZmGCzUUZ [žiūrėta 2025-12-18].
- Klumbys, Valdemaras. Istorijos baimė (I). *LRT.lt*, 2021 m. vasario 24 d. Prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/naujienos/nuomones/3/1351170/valdemaras-klumbys-istorijos-baime-i> [žiūrėta 2025-10-28].
- Klumbys, Valdemaras. Kas vyksta Genocido centre? Darbuotojo nuomonė. *LRT.lt*, 2021 m. vasario 18 d. Prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/naujienos/nuomones/3/1347161/valdemaras-klumbys-kas-vyksta-genocido-centre-darbuotojo-nuomone> [žiūrėta 2025-10-28].
- Kronika – Holokaustui Lietuvoje skirta ekspozicija. *Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos*, 2011 m. spalio 20 d. Prieiga per internetą: <https://www.genocid.lt/centras/lt/1555/a/> [žiūrėta 2025-10-28].
- Kuzmickienė, Paulė. Priimtas Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centro įstatymas. *Facebook*, 2024 m. liepos 19 d. Prieiga per internetą: [https://www.facebook.com/LPKTS/posts/apie-lggrtc-ai%C5%A1kiai-ir-konkre%C4%8Diiai-a%C4%8Di%C5%AB-paul%C4%97-kuzmickien%C4%97-laikom-fro](https://www.facebook.com/LPKTS/posts/apie-lggrtc-ai%C5%A1kiai-ir-konkre%C4%8Diiai-a%C4%8Di%C5%AB-paul%C4%97-kuzmickien%C4%97-laikom-front%C4%85/866654935506523/) [žiūrėta 2025-12-18].

- LGGRTC istorija. *Genocid.lt*. Prieiga internete: http://www.genocid.lt/lggrtc_istorija.htm [žiūrėta 2025-10-28].
- LGGRTC mokslininkai susirūpinę dėl padėties centre: kreipiasi į Seimą. *Diena.lt*, 2021 m. sausio 26 d. Prieiga per internetą: <https://diena.lt/naujienos/lietuva/salies-pulsas/lggrtc-mokslininkai-susirupine-del-padeties-centre-kreipiasi-i-seima-1009215> [žiūrėta 2025-10-28].
- LGGRTC 2017 m. kovo 2 d. pažyma Nr. 14R-10 „Dėl Fanios Brancovskajos partizaninės veiklos“. *LGGRTC administracijos archyvas*.
- Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centro tarybai vadovaus prof. Arūnas Streikus. *LRS.lt*, 2024 m. lapkričio 7 d. Prieiga per internetą: https://www.lrs.lt/sip/portal.show?p_r=35403&p_k=1&p_t=289994&p_a=1648&p_kade_id=10 [žiūrėta 2025-10-28].
- Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos nutarimas 1991 m. rugpjūčio 24 d. Nr. I-1698 „Dėl Sovietų Sąjungos KGB veiklos Lietuvoje ištyrimo“. *E-seimas.lrs.lt*. Prieiga per internetą: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.2807?fwid=-1c2dter278%3B> [žiūrėta 2025-10-28].
- Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos nutarimas 1992 m. spalio 29 d. Nr. I-3021 „Dėl Valstybinio Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro įsteigimo“. *E-seimas.lrs.lt*. Prieiga per internetą: <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.668505060C68> [žiūrėta 2025-10-28].
- Lietuvos Respublikos Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centro įstatymas 1993 m. liepos 16 d. Nr. I-242. *E-seimas.lrs.lt*. Prieiga per internetą: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.5561> [žiūrėta 2025-10-28].
- Lietuvos Respublikos Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centro įstatymas 1997 m. birželio 5 d. Nr. VIII-238. *E-seimas.lrs.lt*. Prieiga per internetą: <https://e-seimasx.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.40706/GvXbioRCvV?fwid=-h25ot5pw4> [žiūrėta 2025-10-28].
- Lietuvos Respublikos Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centro įstatymo Nr. VIII-238 pakeitimo įstatymas 2024 m. liepos 18 d. Nr. XIV-2960. *E-seimas.lrs.lt*. Prieiga per internetą: <https://e-seimasx.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/3869e492450d11efb121d2fe3a0eff27> [žiūrėta 2025-10-28].
- Lietuvos Respublikos Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro įstatymas: suvestinių redakcijų sąrašas pagal datą. *E-seimas.lrs.lt*. Prieiga per internetą: <https://e-seimasx.lrs.lt/portal/legalActEditions/lt/TAD/TAIS.40706?faces-redirect=true> [žiūrėta 2025-10-28].
- Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimas 1992 m. lapkričio 26 d. Nr. 904 „Dėl Valstybinio Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro“. *E-seimas.lrs.lt*. Prieiga per internetą: <https://e-seimas.lrs.lt/rs/legalact/TAD/TAIS.9769/> [žiūrėta 2025-10-28].
- Lietuvos Respublikos Vyriausybės potvarkis 1991 m. balandžio 8 d. Nr. 203P „Dėl filosofijos, sociologijos ir teisės instituto Represijų tyrimo Lietuvoje centro įsteigimo“. *E-seimas.lrs.lt*. Prieiga per internetą: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.4557?positionInSearchResults=2&searchModelUUID=c-c60247e-c5ab-4b80-893c-c4339a40ad67> [žiūrėta 2025-10-28].
- Lietuvos žydų bendruomenė reiškia susirūpinimą dėl V. Valiūšaičio paskyrimo užimti Vyresniojo generalinio LGGRTC direktoriaus patarėjo pareigas. *Lietuvos žydų bendruomenė*, 2020 m. rugpjūčio 21 d. Prieiga per internetą: <https://www.lzb.lt/2020/08/21/lietuvas-zydu-bendruomene-reiskia-susirupinima-del-v-valiusaicio-paskyrimo-uzimti-vyresniojo-generalinio-lggrtc-direktorius-patarejo-pareigas/> [žiūrėta 2025-12-18].
- LRT Radijo ringas. Ar reikia nukelti paminklą Juozui Krikštaponiui? *LRT.lt*, 2023 m. rugpjūčio 11 d. Prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/2000289611/lrt-radio-ringas-ar-reikia-nukelti-paminkla-juozui-krikstaponiui> [žiūrėta 2025-10-28].
- Lühiülevaade Okupatsioonide repressiivoliitika uurimise riikliku komisjoni tööst. *Estonian World Review*, 6 May, 2005. Prieiga per internetą: <https://www.eesti.ca/luhiulevaade-okupatsioonide-repressiivoliitika-uurimise-riikliku-komisjoni-orurk-i-toost/article9963> [žiūrėta 2025-10-28].
- Makaraitytė, Indrė. Propagandiniu kūju per istorikus ir Holokausto aukas. *LRT.lt*, 2021 m. sausio 28 d. Prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/naujienos/nuomones/3/1330989/indre-makaraityte-propagandiniu-kuju-per-istorikus-ir-holokausto-aukas> [žiūrėta 2025-10-28].

- Max Jakobsoni komisjon. *Eesti Mälu Instituut / Estonian Institute of Historical Memory*. Prieiga per internetą: <https://mnemosyne.ee/max-jakobsoni-komisjon/> [žiūrėta 2025-10-28].
- Mink, Georges. Is There a New Institutional Response to the Crimes of Communism? National Memory Agencies in Post-Communist Countries: The Polish Case (1998–2014), with References to East Germany. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 2017, Vol. 45, No. 6, p. 1013–1027. <https://doi.org/10.1080/00905992.2017.1360853>
- Nacionalinis mokinių konkursas „Lietuvos kovų už laisvę ir netekčių istorija“. *Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras*. Prieiga per internetą: <https://www.genocid.lt/centras/lt/720/c/> [žiūrėta 2025-10-28].
- Nacių okupacinio režimo nusikaltimų ir Holokausto įvertinimo pakomisės pareiškimas dėl Jono Noreikos. *Tarp-tautinė komisija nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti*, 2019 m. balandžio 11 d. Prieiga per internetą: <https://www.komisija.lt/6318-2/> [žiūrėta 2025-10-28].
- Nikžentaitis, Alvydas. *Valstybė ir atmintis: atminties kultūros ir jų reguliavimo būdai Lietuvoje, Vidurio ir Rytų Europoje*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2021.
- Norkus, Zenonas. Aplinkos veiksmų įtaka universiteto kamieninio padalinio strateginiam planavimui: pastabos atvejo studijai. *Acta Paedagogica Vilnensia*, 2011, t. 26, p. 96–106. <https://doi.org/10.15388/ActPaed.2011.26.2978>
- Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje / sudarė Alvydas Nikžentaitis. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011.
- O IPN. *Institutu Pamięci Narodowej*. Prieiga per internetą: <https://ipn.gov.pl/pl/o-ipn/o-ipn/24154,O-IPN.html> [žiūrėta 2025-10-28].
- Olszewski, Edward. Pamięć społeczna i polityka historyczna w programach polskich partii politycznych. *Środkowo-europejskie Studia Polityczne*, 2013, Nr. 2, p. 67–97. <https://doi.org/10.14746/ssp.2013.2.05>
- Pankūnas, Gytis. Seimo valdyba sudarė darbo grupę dėl Genocido tyrimų centro problemų. *LRT.lt*, 2021 m. vasario 10 d. Prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/1340743/seimo-valdyba-sudare-darbo-grupe-del-genocido-tyrimu-centro-problemu> [žiūrėta 2025-10-28].
- Parsons, Talcott. *The Social System / With a New Preface by Bryan S. Turner*. London: Routledge, 1991. Taip pat prieiga per internetą: <https://voidnetwork.gr/wp-content/uploads/2016/10/The-Social-System-by-Talcott-Parsons.pdf> [žiūrėta 2025-10-28].
- Pažyma „Dėl Kazio Škirpos veiklos Antrojo pasaulinio karo metais“. *Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras*, 2015 m. spalio mėnuo, p. 1–6. Prieiga per internetą: https://www.genocid.lt/UserFiles/File/Pazymos/201510_skirpa_pazyma01.pdf [žiūrėta 2025-10-28].
- Pažyma „Jono Noreikos (Generolo Vėtros) veikla nacių okupuotoje Lietuvoje“. *Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras*, 2015 m. spalio mėnuo, p. 1–7. Prieiga per internetą: https://www.genocid.lt/UserFiles/File/Pazymos/201510_noreika_pazyma01.pdf [žiūrėta 2025-10-28].
- Pettai, Eva-Clarita. Negotiating History for Reconciliation: A Comparative Evaluation of the Baltic Presidential Commissions. *Europe-Asia Studies*, 2015, Vol. 67, No. 7, p. 1079–1101. <https://doi.org/10.1080/09668136.2015.1064862>
- Pettai, Eva-Clarita; Pettai, Vello. *Transitional and Retrospective Justice in the Baltic States*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014. <https://doi.org/10.1017/CBO9781107278943>
- Planuojama Genocido centro pertvarka: naujas pavadinimas ir ekspertų tarybos priežiūra. *15min.lt*, 2022 m. gruodžio 31 d. Prieiga per internetą: <https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/lietuva/planuojama-genocido-centro-pertvarka-naujas-pavadinimas-ir-ekspertu-tarybos-prieziura-56-1987934> [žiūrėta 2025-10-28].
- Pocius, Mindaugas. Juozas Krištaponis (Krištaponis) – dalyvavimo Holokauste klausimas ir istorinio atminimo problema. *Genocidas ir rezistencija*, 2022, t. 1, Nr. 51, p. 7–38. <https://doi.org/10.61903/GR.2022.101>
- Seimas atleido LGGRTC direktorių Adą Jakubauską. *LRT.lt*, 2021 m. balandžio 1 d. Prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/1378012/seimas-atleido-lggrtc-direktoriu-ada-jakubauska> [žiūrėta 2025-10-28].
- Selznick, Philip. *Leadership in Administration: A Sociological Interpretation*. Berkeley: University of California Press, 1984.

- Škėrytė, Jūratė. Istorijos instituto ir trijų universitetų atstovai atsisakė bendradarbiauti su LGGRTC. *15min.lt*, 2021 m. vasario 1 d. Prieiga per internetą: <https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/lietuva/istorijos-instituto-ir-triju-universitetu-atstovai-atsisako-bendradarbiauti-su-lggrtc-56-1449050> [žiūrėta 2025-10-28].
- Šermukšnytė, Rūta. Istorijos muziejus: samprata, šiuolaikinių muziejinių naratyvų kūrimo idėjos ir jų raiška Vilniaus mieste. *Lituanistika*, 2012, t. 58, Nr. 2, p. 146–160. <https://doi.org/10.6001/lituanistica.v58i2.2297>
- Šermukšnytė, Rūta. Muziejus kaip istorijos kultūros dalis: žydų istorijos reprezentacijos Lietuvos muziejuose. In: *Žemaitijos žydų kultūros paveldo atspindžiai* / sudarė Hektoras Vitkus, Jolanta Skurdauskienė. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2019, p. 96–114.
- Šermukšnytė, Rūta. Rescuing the Jews in Lithuania during World War II: Practices of Creating a Lithuanian Museum Narrative. *Lietuvos istorijos studijos*, 2023, t. 52, p. 108–129. <https://doi.org/10.15388/LIS.2023.52.6>
- Totalitārisma seku dokumentēšanas centrs. *Satversmes aizsardzības birojs*. Prieiga per internetą: <https://www.sab.gov.lv/totalitarisma-seku-dokumentesanas-centrs/> [žiūrėta 2025-10-28].
- Ustawa chroniąca dobre imię Polski uchwalona. *Gov.pl*, 26 stycznia, 2018 m. Prieiga per internetą: <https://www.gov.pl/web/sprawiedliwosc/ustawa-chroniaca-dobre-imie-polski-uchwalona> [žiūrėta 2025-10-28].
- Valiūšaitis traukiasi iš Genocido centro: nemato galimybių dirbti toliau. *LRT.lt*, 2021 m. sausio 30 d. Prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/1333305/valiusaitis-traukiasi-is-genocido-centro-nemato-galimybiu-dirbti-toliau> [žiūrėta 2024-12-23].
- Valiūšaitis, Vidmantas. Stasys Žakevičius-Žymantas – rezistentas, pasipriešinimo metraštininkas. *Kultūros barai*, 2023, Nr. 5, p. 84–90. Taip pat prieiga per internetą: https://www.kulturosbarai.lt/uploads/news/id194/KB-2023-5_m_SPAUDAI_new.pdf [žiūrėta 2024-12-23].
- Venckūnas, Vilmantas. Pusšimtis žmonių prie parlamento protestavo prieš Genocido centro reformą. *15min.lt*, 2024 m. liepos 18 d. Prieiga per internetą: <https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/lietuva/pussimtis-zmoniu-prie-parlamento-protestavo-pries-genocido-centro-reforma-56-2275860> [žiūrėta 2025-10-28].
- Vilniuje nuimama atminimo lenta K. Škirpai. *15min.lt*, 2024 m. birželio 23 d. Prieiga per internetą: <https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/lietuva/vilniuje-nuimama-atminimo-lenta-k-skipai-56-2263188> [žiūrėta 2025-10-28].
- Vilniuje organizuojamas mitingas apginti Škirpą ir Noreiką. *LRT.lt*, 2019 m. rugpjūčio 2 d. Prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/1084461/vilniuje-organizuojamas-mitingas-apginti-skipa-ir-noreika> [žiūrėta 2025-10-28].
- Vinokuras, Arkadijus. Genocido centras – Nacionalinio susivienijimo ruporas? *LRT.lt*, 2023 m. rugpjūčio 22 d. Prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/naujienos/nuomones/3/2059769/arkadijus-vinokuras-genocido-centras-nacionalinio-susivienijimo-ruporas?srltid=AfmBOoqzHk299DUfXRFhYMQlJFR9pN7MV6r1glJzs-fPYS9TyZA-cS1PN> [žiūrėta 2025-12-15].
- Žalkauskaitė, Gerda. Mįslės ir mitai Salomėjos Neries gyvenime: 1931 m. posūkio analizė. *Naujasis Židinys-Aidai*, 2025, Nr. 7, p. 49–55.